ମହାପୁରୁଷ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ

ଗୁରିଖାନି ବା ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମସଂହିତା

ସମ୍ପାଦନା
ଡକ୍ଟର୍ କୃଷ୍ଣଚରଣ ସାହୁ

ମହାପୁରୁଷ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ

ଚଉରଖାନି ବା ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତା

ସମ୍ପାଦନା

ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚରଣ ସାହୁ

ରିଡର, ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ,

ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ବାଣୀବିହାର

ବୁକ୍ସ ଏଣ୍ଡ ବୁକ୍ସ

ବିନୋଦ ବିହାରୀ, କଟକ

ମହାପୁରୁଷ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ

ଗୁରୁଖାନ ବା ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତା

ସଂପାଦନା

ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚରଣ ସାହୁ

ପ୍ରକାଶକ

ବକ୍ସ ଏଣ୍ଡ ବୁକ୍ସ

ବିନୋଦ ବିହାରୀ, କଟକ

ପ୍ରକାଶକାଳ

୧୯୭୯-ବିଷୁବ ସଂକ୍ରାନ୍ତି

ମୁଦ୍ରକ

ଲିଲି ପ୍ରେସ

କଟକ

ମୂଲ୍ୟ—ଛଅଟଙ୍କା

ଶୋଭନ—ଚାରଟଙ୍କା ମାତ୍ର

ମୁଖବନ୍ଧ

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଓଡ଼ିଶାର ଜଣେ ବରିଷ୍ଠ ବ୍ୟକ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ବହୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପ୍ରଚ୍ଚାର କରାଯାଇଛି । ସେ ଯେ କେବଳ ପଞ୍ଚସଖା-ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ଥିଲେ, ତାହା ନୁହେଁ ସେ ଥିଲେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ, ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ସହଯାତ୍ରୀ, ଗୋପାଳ ଜାତିର ବରେଣ୍ୟଗୁରୁ, ନେମାଳ ତୀର୍ଥର ସ୍ରଷ୍ଟା, ଓଡ଼ିଶାରେ ଗ୍ରନ୍ଥାଗାରର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ତଥା ପ୍ରଚାରକ, ବହୁ ଅଲୌକିକ କାହାଣୀର ନାୟକ, ଭବିଷ୍ୟତ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ଲକ୍ଷାଧିକ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା । ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧିକୁ ଏପରି ଭାବେ ପ୍ରଚ୍ଚାର କରାଯାଇଛି, ଯେ ତାଙ୍କ ଭଣିତା ଥିବା ଯେ କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଲୋକସାଧାରଣ ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠା ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତିନାହିଁ ଏବଂ ବାରମ୍ବାର ସେଥିରୁ ପଦ ଆବୃତ୍ତି କରି ଭବିଷ୍ୟତ ଯୁଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଟିପ୍ପଣୀ ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ରଚିତ 'ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା' ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ପରମ୍ପରାରେ ଗୀତା ଓ ଭାଗବତ ପରି ସମ୍ମାନିତ । ଧର୍ମ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରିବା ପାଇଁ ଏଥିରୁ ଅଧ୍ୟାୟେ ପାଠ କରିବା ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଆଚରିତ ବିଧି । ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କର ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧି, ବହୁ ଯୁଗ ଓ ବହୁ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ସମବାୟ ଚେଷ୍ଟାର ଫଳ ବୋଲି ବହୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜାଣି ହେଉଥିଲେ ହେଁ ଏହାକୁ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଭାବେ ପ୍ରମାଣ କରିବା ବହୁ ସମୟ ଓ ଗବେଷଣା ସାପେକ୍ଷ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଅଗଣିତ ଗ୍ରନ୍ଥରାଜି ମଧ୍ୟରୁ 'ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା' ବା 'ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତା' ବହୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହାର ପ୍ରଥମ ମହତ୍ତ୍ୱ ହେଉଛି ଯେ କବି ଏଥିରେ ଏହାର ରଚନାକାଳର ଉଲ୍ଲେଖ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବେ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ସେ ମହାରାଜାଙ୍କ ପଚିଶ ଅଙ୍କେ
ଶବଦ ବ୍ରହ୍ମ ମୁଁ କଲି ନିଶଙ୍କେ ।"

(ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ, ୧୨୪ ପଦ)

ସେ ମହାରାଜା ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ପଚିଶ ଅଙ୍କ ହେଉଛି ୧୫୧୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ କବି ଯେ କେବଳ ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନାକାଳ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ତା' ନୁହେଁ, ସେ ନିଜ ବୟସର ମଧ୍ୟ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି—

"ମୁହିଁ ଯେ ଜଣେ ହୋଇଅଛି ଲେଖା
ଭଣେ ଅଚ୍ୟୁତାନ ମୋହର ଏକା ।
କୁମାର ଯୁବା ଯେ ଜରା ଅବସ୍ଥା
ଏହି ବେଳେ ମୋର ତିନି ଅବସ୍ଥା ।"

(ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ, ୬୦-୬୧ ପଦ)

ନିଜ ଦୈହିକ ଅବସ୍ଥାର ଯେଉଁ ଚିତ୍ର ଦେଇଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ଏହା ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । କବି ବାଳୁତ ସମୟର ସୂଚନା ଦେଇ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ଯିସ ହୋଇଥିଲି ବାଳୁତ ଭାବେ
ସେ କଥାମାନ ପାଶୋରିଲି ଏବେ ।
ସମସ୍ତେ ଶିଶୁ ପୁଅଙ୍କର ସଙ୍ଗେ
ଦିନ ବଞ୍ଚିଲି କଥା ଖେଳ ରଙ୍ଗେ ।
ତଦ ଅନ୍ତରେ ମୁଁ ପଢ଼ିଲି ପାଠ
ଯୋକାଏ ଜାଣିଲି ବିଦ୍ୟାର ବାଟ ।
ବିଦ୍ୟାର ବିବେକେ ବୁଦ୍ଧି ବଢ଼ିଲା
ଅବିବେକ ପଣ କିଛି ଛାଡ଼ିଲା ।"

(ପ୍ରଥମଖାନ୍ଦ, ୬୨-୬୫ ପଦ)

କବିଙ୍କ ହୃଦୟରେ ବିବେକ ଉଦୟ ହେବା ପରେ ସେ ଯେ ମାୟାମୋହରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି, ସେ କଥା ସେ ଭଲ ଭାବରେ ବୁଝି ପାରିଥିଲେ । ମୃଗତୃଷ୍ଣା ପୁଣି ସ୍ୱପ୍ନରୂପେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଥିବା ସଂସାରରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ସେ ଚେଷ୍ଟାକଲେ । ସେତିକିବେଳେ ତାଙ୍କ ନିଜ ଶରୀରର ଅବସ୍ଥା ତାଙ୍କୁ ଆହୁରି ବ୍ୟଥିତ କରିଥିଲା । ତାଙ୍କର ଆଖି ଆଗରେ ଇଷ୍ଟ କୁଟୁମ୍ବମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣକ ପରେ ଜଣେ ସଂସାରରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଯାଉଥିବା ଦେଖି ସେ ବିବ୍ରତ ହୋଇ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ଆବର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ଦେଖିଲି ଯାହା
ଚିତ୍ତ ଚମକଇ କହିଲେ ତାହା ।
ମୋହର ଦେଖୁ ଦେଖୁ ଯେତେ ଗଲେ
ଜଣେ ହେଁ କେହି ବାହୁଡ଼ି ନଇଲେ ।
ଏତେ ମାୟାମୋହ କ୍ଷଣକେ ଛାଡ଼ି
ଯେତେକ ମଲେ ନଇଲେ ବାହୁଡ଼ି ।
ଯେଡ଼େ ହୋଇବ ତେଡ଼େ ହୋଉ ଜନା
ସବୁ ଜାଣିଲି ଏହି ମତ ସିନା ।"

ସଂସାରର ନଶ୍ୱରତା ବିଷୟରେ ସଚେତନ ହେବାପାଇଁ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବୟସକୁ ସ୍ଥିର କରାଯାଇ ପାରେନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରକାର ଭାବନା ମନୁଷ୍ୟର ଯେ କୌଣସି ବୟସରେ ଆସିପାରେ । ତେବେ ବି ସାରଳା ଦାସ ଶହେ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବିତ ରହିଥିବା ମନୁଷ୍ୟର ବୟସ ଓ ମାନସିକ ଅବସ୍ଥାର ଯେଉଁ ଚିତ୍ର ଦେଇଛନ୍ତି ସେଥିରୁ ଏ ବିଷୟରେ କିଛି ଧାରଣା କରାଯାଇପାରେ ।

ସାରଳା ଦାସ କହିଛନ୍ତି—

"ପଞ୍ଚଦଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ ବାଳୁତ ହୋଇଥାଇ
ତ୍ରିଂଶ ପଞ୍ଚ ବରଷେ ଶୃଙ୍ଗାର ଇଚ୍ଛଇ ।
ନାନା ସୁନ୍ଦର ହୋଇଥାଇଂ ପଞ୍ଚଚଳିଶ ବରଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ
ମଦାମତ୍ତ ହୋଇଥାଇ କାହିଁ ନ ଲେଖଇ ଦର୍ପ ଅର୍ଥେ ।
ପଞ୍ଚଚଳିଶ ବରଷ ଉତ୍ତାରେ ଛାଡ଼ଇ ସେ ସେମାନ ।
ବିଚକ୍ଷଣ ବୁଦ୍ଧି ଧରଇ ଇଚ୍ଛଇ ସନ୍ତାନମାନ ।
ପଞ୍ଚାଶ ବରଷ ଯହୁଂ ହୋଅଇ ପରବେଶ
ତହୁଂ ବୁଦ୍ଧି ଆସି ହୋଅଇ ପ୍ରକାଶ ।
ଧନ ସନ୍ତାନ ଇଚ୍ଛଇ ଆପଣେ ଆପେ ପୁଣି
ଦେବତା ବ୍ରାହ୍ମଣେ ଭକତ ପିତାମାତା ଜାଣି ।
ପଞ୍ଚାଶ ଯାଇଣ ଯେ ପଞ୍ଚାଶ ବରଷ ପ୍ରବେଶ
ବୀର୍ଯ୍ୟ ପତନ ହୋଅଇ ନିଜ ତନୁ ଆଳସ୍ୟ ।
ଷାଠିଏ ବରଷ ହୋଅନ୍ତେଣ ପ୍ରାଣୀ
କାମଚନ୍ଦ୍ର ଛାଡ଼ଇ ସେ ରହଇ ସେ ଠାବ ଜାଣି ।"

(ସା. ମ ଆଦିପର୍ବ, ପୃ—୧୮୧)

ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଷରେ ମଣିଷର ବୀର୍ଯ୍ୟ ନାଶ ଯାଏ, କାମଦେବର ଜ୍ୱାଳା ଲୋପ ପାଏ ଏବଂ ସେ ଶୀତଳମତ ହୋଇଯାଏ । ଅଶୀ ବର୍ଷରେ ଚକ୍ଷୁ ଭ୍ରମେ ନବେ ବର୍ଷରେ ପର୍ବାପର ଚହ୍ନି ପାରେନାହିଁ ଏବଂ ଶହେ ବର୍ଷ ହେଲେ ବାଳୁତମନଙ୍କପର ଆଚରଣ ପ୍ରକାଶ କରେ । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ପର ଭାଗବତକାର ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟର ବୟସକୁ ଅବସ୍ଥା ଭେଦରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

"ଗର୍ଭେ ପ୍ରବେଶ, ଜନ୍ମବୃଦ୍ଧି
ବାଳୁତ ପଞ୍ଚମ ଅବଧି ।
କୁମାର ଅବସ୍ଥା ଷୋଡ଼ଶ
ଯୌବନ ଚାଳିଶ ବରଷ ।
ମଧ୍ୟମ ବୟସ ଷାଠିଏ
ଜରା, ମରଣ, ନବ ହୋଏ ।"

(ଏକାଦଶ ସ୍କନ୍ଧ, ତ୍ରୟୋବିଂଶ ଅଧ୍ୟାୟ, ୪୬ ପଦ)

ସାରଳା ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା କ୍ରମକୁ ଅନୁସରଣ କରି 'ଗୁରୁଭକ୍ତି'ର ରଚନା ବେଳକୁ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ବୟସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ସ୍ଥୂଳଧାରଣା କରାଯାଇପାରେ । ଅଚ୍ୟୁତ ତାଙ୍କ ଦେହରେ କୁମାର, ଯୁବା ଓ ଜରା ଅବସ୍ଥା ଭୋଗ କରିଥିବା

[redacted] ନିଜ ଦୈହିକ ଅବସ୍ଥାର ଯେଉଁ ଚିତ୍ର ଦେଇଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ଏହା ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । କବି ବାଲ୍ୟ ସମୟର ସୂଚନା ଦେଇ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ଯିସ ହୋଇଥିଲି ବାଲ୍ୟ ଭାବେ
ସେ କଥାମାନ ପାଶୋରିଲି ଏବେ ।
ସମସ୍ତେ ଶିଶୁ ପୁଅଙ୍କର ସଙ୍ଗେ
ଦିନ ବଞ୍ଚିଲି କଥା ଖେଳ ରଙ୍ଗେ ।
ଛଦ ଅନ୍ତରେ ମୁଁ ପଢ଼ିଲି ପାଠ
ଥୋକାଏ ଜାଣିଲି ବିଦ୍ୟାର ବାଟ ।
ବିଦ୍ୟାର ବିବେକେ ବୁଦ୍ଧି ବଢ଼ିଲା
ଅବିବେକ ପଣ କିଛି ଛାଡ଼ିଲା ।"

(ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ, ୭୨-୭୫ ପଦ)

କବିଙ୍କ ହୃଦୟରେ ବିବେକ ଉଦୟ ହେବା ପରେ ସେ ଯେ ମାୟାମୋହରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି, ସେ କଥା ସେ ଭଲ ଭାବରେ ବୁଝି ପାରୁଥିଲେ । ମୃଗତୃଷ୍ଣା ପୁଣି ସ୍ୱପ୍ନରୂପେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଥିବା ସଂସାରରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ସେ ଚେଷ୍ଟାକଲେ । ସେତିକିବେଳେ ତାଙ୍କ ନିଜ ଶରୀରର ଅବସ୍ଥା ତାଙ୍କୁ ଆହୁରି ବ୍ୟଥିତ କରିଥିଲା । ତାଙ୍କର ଆଖି ଆଗରେ ସ୍ୱଜନ କୁଟୁମ୍ବମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣକ ପରେ ଜଣେ ସଂସାରରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଯାଉଥିବା ଦେଖି ସେ ବିବ୍ରତ ହୋଇ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ଆଉର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ଦେଖିଲି ଯାହା
ଚିତ୍ତ ଚମକଇ କହିଲେ ତାହା ।
ମୋହର ଦେଖୁ ଦେଖୁ ଯେତେ ଗଲେ
ଜଣେ ହେଁ କେହି ବାହୁଡ଼ି ନଇଲେ ।
ଏତେ ମାୟାମୋହ ଛଣକେ ଛାଡ଼ି
ଯେତେକ ମଲେ ନଇଲେ ବାହୁଡ଼ି ।
ଯେଡ଼େ ହୋଇବ ତେଡ଼େ ହୋଉ କିନା
ସବୁ ଜାଣିଲି ଏହି ମତି ସିନା ।"

ସଂସାରର ନଶ୍ୱରତା ବିଷୟରେ ସଚେତନ ହେବାପାଇଁ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବୟସକୁ ସ୍ଥିର କରାଯାଇ ପାରେନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରକାର ଭାବନା ମନୁଷ୍ୟର ଯେ କୌଣସି ବୟସରେ ଆସିପାରେ । ତେବେ ବି ସାରଳା ଦାସ ଶହେ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବିତ ରହୁଥିବା ମନୁଷ୍ୟର ବୟସ ଓ ମାନସିକ ଅବସ୍ଥାର ଯେଉଁ ଚିତ୍ର ଦେଇଛନ୍ତି ସେଥିରୁ ଏ ବିଷୟରେ କିଛି ଧାରଣା କରାଯାଇପାରେ ।

ସାରଳା ଦାସ କହିଛନ୍ତି—

"ପଞ୍ଚଦଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ ବାଳୁତ ହୋଇଥାଇ
ବିଂଶ ପଞ୍ଚ ବରଷେ ଶୃଙ୍ଗାର ଇଚ୍ଛାଇ ।
ନାନା ସୁନ୍ଦର ହୋଇଥାଇଂ ପଞ୍ଚଦଶ ବରଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ
ମହାମତ୍ତ ହୋଇଥାଇ କାହିଁ ନ ଲେଖଇ ଦର୍ପ ଅର୍ଥେ ।
ପଞ୍ଚଦଶ ବରଷ ଉତ୍ତାରେ ଗୁଡ଼ଇ ସେ ସେମାନ ।
ବିଚକ୍ଷଣ ବୁଦ୍ଧି ଧରଇ ଇଚ୍ଛଇ ସନ୍ତାନମାନ ।
ତ୍ରିଂଶ ବରଷ ସହୁଂ ହୋଅଇ ପରବେଶ
ତହୁଂ ବୁଦ୍ଧି ଆସି ହୋଅଇ ପ୍ରକାଶ ।
ଧନ ସନ୍ତାନ ଇଚ୍ଛଇ ଆପଣେ ଆପେ ପୁଣି
ଦେବତା ବ୍ରାହ୍ମଣେ ଭଗତ ପିତାମାତା ଜାଣି ।
ଚାଳିଶ ଯାଇଣ ଯେ ପଞ୍ଚାଶ ବରଷ ପ୍ରବେଶ
ବୀର୍ଯ୍ୟ ପତନ ହୋଅଇ ଜନ ତନୁ ଆଳସ୍ୟ ।
ଷାଠିଏ ବରଷ ହୋଅନ୍ତେଣ ପ୍ରାଣୀ
କାମଚନ୍ଦ୍ର ଗୁଡ଼ଇ ସେ ରହଇ ସେ ଠାବଜାଣି ।"

(ସା. ମ ଆଦିପର୍ବ, ପୃ—୧୮୧)

ସତୁରି ବର୍ଷରେ ମଣିଷର ବୀର୍ଯ୍ୟ ନାଶ ଯାଏ, କାମଦେବର ଜ୍ୱାଳା ଲୋପ ପାଏ ଏବଂ ସେ ଉନ୍ମତ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଅଶୀ ବର୍ଷରେ ଚିତ୍ତ ଭ୍ରମେ ନବେ ବର୍ଷରେ ପଲ୍ଙ୍ଗର ଚଳି ପାରେନାହିଁ ଏବଂ ଶହେ ବର୍ଷ ହେଲେ ବାଳୁତମ ଭଳି ଆଚରଣ ପ୍ରକାଶ କରେ । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ପରି ଭାଗବତକାର ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟର ବୟସକୁ ଅବସ୍ଥା ଭେଦରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

"ଗର୍ଭେ ପ୍ରବେଶ, ଜନ୍ମବୃଦ୍ଧି
ବାଳୁତ ପଞ୍ଚମ ଅବଧି ।
କୁମାର ଅବସ୍ଥା ଷୋଡ଼ଶ
ଯୌବନ ଚାଳିଶ ବର୍ଷେ ।
ମଧ୍ୟମ ବୟସ ଷାଠିଏ
ଜରା, ମରଣ, ନବ ହୋଏ ।"

(ଏକାଦଶ ସ୍କନ୍ଧ, ତ୍ରୟୋବିଂଶ ଅଧ୍ୟାୟ, ୪୭ ପଦ)

ସାରଳା ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା କ୍ରମକୁ ଅନୁସରଣ କରି 'ଶୂନ୍ୟସଂହିତା'ର ରଚନା ବେଳକୁ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ବୟସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ସ୍ଥୂଳଧାରଣା କରାଯାଇପାରେ । ଅଚ୍ୟୁତ ତାଙ୍କ ଦେହରେ କୁମାର, ଯୁବା ଓ ଜରା ଅବସ୍ଥା ଭୋଗ କରିଥିବା

ଷ୍ପଷ୍ଟ ସ୍ପର୍ଶ କରୁଛନ୍ତି । ଏହା ବ୍ୟତୀତ "ମୋହର ଦେଖି ଦେଖି ଯେତେଗଲେ,. ଜଣେ ହେଁ କେହି ବାହୁଡ଼ି ନଇଲେ ।" ପୁଣି "ଏହି କଥାମାନ ମନରେ ଗୁଣି, ଶରୀର ବ୍ୟଥା ପାଉଅଛୁ ପୁଣି ।" ପ୍ରଭୃତି ଉକ୍ତି ଜରା ଅବସ୍ଥାର ଦ୍ୟୋତକ । ତା' ହେଲେ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କଲାବେଳକୁ ଉଭୟ ସାରଳା ଦାସ ଓ ଭାଗବତକାରଙ୍କ ମତରେ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ଷାଠିଏ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ ହୋଇଥିବ । ସାଧାରଣ ମତରେ ମଧ୍ୟ ଷାଠିଏ ବର୍ଷରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଜରା ଅବସ୍ଥା କୁହାଯାଇଥାଏ । କବିଙ୍କର ଉକ୍ତି ଅର୍ଥାତ "କୁମାର ଯୁବା ଯେ ଜରା ଅବସ୍ଥ , ଏହି ଦେହ ମୋର ତିନି ଅବସ୍ଥା ।" କୁ ପ୍ରମାଣ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ କବିଙ୍କ ଜନ୍ମକାଳ ହେଉଛି ୧୪୬୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ । ତେଣୁ କବି ତାଙ୍କ ଜୀବନରେ ତିନୋଟି ରାଜାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ ଭୋଗ କରିଥିବା ସମ୍ଭବ । ସେଥିପାଇଁ କବି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରଶସ୍ତି ଗାନ କଲାବେଳେ ଜୀବନରେ ଦେଖିଥିବା ତିନିଜଣ ରାଜାଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି ।

"ସୂର୍ଯ୍ୟ ବଂଶେଣ ମହୀପତି ସାର
କପିଳରୁଦ୍ର ନୃପତି କୁମାର ।
ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନୃପ ତନୁଜା
ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବ ମହାରାଜା ।
ରବିତଳେ ଆନ ନାହିଁ ଉପମା
ସପତ ଦ୍ୱୀପ ପୃଥ୍ୱୀ ଯାର ସୀମା ।
(ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ, ୧୧୯—୧୨୧ ପଦ)

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ରାଜତ୍ୱକାଳ ଓଡ଼ିଶା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଶେଷ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହି ସମୟରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ଗଙ୍ଗାଠାରୁ କୃଷ୍ଣା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜ୍ୟ ଜୟ କରି ଓଡ଼ିଶାର ସୀମାକୁ ବହୁ ଗୁଣିତ କରିପାରିଥିଲେ । ଖାରବେଳଙ୍କ ପରେ ଦ୍ୱିତୀୟଥର ପାଇଁ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିବାସୀମାନେ ଏହି ସୌଭାଗ୍ୟରେ ଗୌରବାନ୍ୱିତ ହୋଇ ନିଜକୁ ଭାରତବର୍ଷ ସମ୍ମୁଖରେ ଏକ ସ୍ୱାଧୀନ ଓ ବଳିଷ୍ଠ ଜାତି ଭାବରେ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଥିଲେ । କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ୧୪୬୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସମାପ୍ତ ହୁଏ । ସେତେବେଳକୁ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ବୟସ ୧୧ ବର୍ଷ ଅର୍ଥାତ ତାଙ୍କର ବାଲ୍ୟ କାଳ । କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ଦୁର୍ଦ୍ଧର୍ଷ ସାମରିକ-ବାହିନୀ ବହୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାଜୟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଲେ । ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ପ୍ରତାପଶାଳୀ ରାଜାମାନେ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରି ଓଡ଼ିଶାର ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳର ବହୁ ଅଂଶକୁ ଅଧିକାର କରି ଓଡ଼ିଶାର ସୀମାକୁ ସଙ୍କୁଚିତ କରିଦେଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଶେଷ ଭାଗରେ ଏହି ପରିସ୍ଥିତିରେ ଉନ୍ନତି ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଏହା ଅଧିକ ସ୍ଥାୟୀ ହେଲା ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ଶେଷ ହୁଏ ୧୪୯୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ । ସେତେବେଳକୁ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କର ବୟସ ହେଉଛି ୪୨ ବର୍ଷ । ଅଚ୍ୟୁତ ତାଙ୍କ ଆଖି ଆଗରେ ଓଡ଼ିଆ ସାମରିକବାହିନୀର ବିଜୟ ଓ ପରାଜୟ ଉଭୟ ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖିଥିଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳର ପ୍ରଥମ କେତେବର୍ଷ ସୁଖଶାନ୍ତିରେ କଟି ଯାଇଥିଲେ ହେଁ ୧୫୦୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ଦେଶର ରାଜନୈତିକ ପରିସ୍ଥିତିରେ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ

ଆସେ । ସେ ବନ୍ଧ ଯୁଦ୍ଧରେ ହାରିବା ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ମନରେ ନୈରାଶ୍ୟଭାବ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ପ୍ରଯୁକ୍ତ 'ନିଶଙ୍କେ' ଶବ୍ଦ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ । କବି ନିଜେ ନିରାପଦରେ ରହି 'ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତା' ରଚନା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଓଡ଼ିଶାର ସାଧାରଣ ଅବସ୍ଥା ଶଂକାକୁଳ ଥିଲା । ଲୋକେ କେତେବେଳେ ଦକ୍ଷିଣରୁ ତ କେତେବେଳେ ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ଆକ୍ରମଣର ଆଶଙ୍କା କରୁଥିଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ପରାଭବର ସୁଯୋଗ ନେଇ କେବଳ ବହିଃ ଆକ୍ରମଣ ନୁହେଁ ଅଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ବିବାଦ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଶକ୍ତି ତଥା ଶାସନବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଦୁର୍ବଳ କରିଦେଲା ।

ଓଡ଼ିଶାର ଭାଗ୍ୟ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ଏହା ଥିଲା ସେ ସମୟର ହିନ୍ଦୁ ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜ୍ୟ ସବୁ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ବାରମ୍ବାର ଆକ୍ରମଣ ଓ ଲୁଣ୍ଠନ, ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ପାରସ୍ପରିକ ବିଭେଦ ଓ ଅସହଯୋଗ, ଦେଶରେ ରାଜନୈତିକ ତଥା ଧାର୍ମିକ ସଂଗଠନର ଅଭାବ, ଧନସମ୍ପତ୍ତି, ମନ୍ଦିର-ଦେବତା ଓ ଜାତି-କୁଳମର୍ଯ୍ୟାଦାର ଅନିଶ୍ଚିତତା, ହିନ୍ଦୁ ତଥା ମୁସଲମାନଶାସକଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାର ଦେଶକୁ କେବଳ ଯେ ଦୁର୍ବଳ କରିଥିଲା ତାହା ନୁହେଁ, ଜନଜୀବନରେ ନିରାଶାବାଦର ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ସହାୟକ ହୋଇଥିଲା । ଯେଉଁ ଦେବତା ଓ ମନ୍ଦିରକୁ ପୂଜା କରି ହିନ୍ଦୁମାନେ ମୁକ୍ତି ବା ମୋକ୍ଷ ପାଇବାର ଆଶା ରଖିଥିଲେ, ସେ ସବୁକୁ ଧ୍ୱଂସ କରି ମୁସଲମାନମାନେ ଧର୍ମ ଅର୍ଜନ କଲେ । ଯେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ନିଜର ଜାତି, ନୀତି, ଶିକ୍ଷା ଓ ଆଚରଣ ଯୋଗୁଁ ସମାଜରେ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ ସେମାନଙ୍କୁ ବଧକରି ବଳାତ୍କାରରେ ସେମାନଙ୍କ ଧର୍ମ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବା ମୁସଲମାନଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ହେଲା । ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଧାର୍ମିକ ଉତ୍ସବ ବନ୍ଦ କରି ଦିଆଗଲା । ଧନ ସମ୍ପତ୍ତିର ରକ୍ଷା ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଜିଜିଆ ଦେବାକୁ ବାଧ୍ୟ କରାଯାଉଥିଲା । ପୁରାତନ ମନ୍ଦିର ସବୁ ମରାମତି ହେଲା ନାହିଁ କି ନୂଆ ମନ୍ଦିର ତୋଳାଯାଇ ପାରିଲା ନାହିଁ । ଦେଶର ରାଜନୈତିକ ସ୍ୱାଧୀନତା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଧାର୍ମିକ ସ୍ୱାଧୀନତା ମଧ୍ୟ ଲୋପ ପାଇଗଲା । ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ଘରର ହିନ୍ଦୁମାନେ ସାଧାରଣ କୁଲି, ମଜୁରିଆଙ୍କ ପରି ଜୀବନ-ନିର୍ବାହ କରୁଥିବା ବେଳେ ସାଧାରଣ ମୁସଲମାନମାନେ ରାଜା, ବାଦଶାହଙ୍କ ପରି ବିଳାସମୟ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିଲେ । ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ସଂଘଟିତ ହେଉଥିବା ନାରକୀୟ ଲୀଳା ସ୍ୱାଧୀନ ଓଡ଼ିଶାରେ ନଥିଲେ ହେଁ ଏସବୁର ସୁଦୂର ପ୍ରସାରୀ ପ୍ରଭାବ ଓଡ଼ିଶାର ଜନଜୀବନକୁ ଆକ୍ରାନ୍ତ କରି ପାରିଥିଲା । ରାଜନୈତିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଓଡ଼ିଶା ସ୍ୱାଧୀନ ଥିଲେ ହେଁ ଧର୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ଥିଲା ହିନ୍ଦୁ ସମାଜର ଏକ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଅଙ୍ଗ । ଉତ୍ତର ଭାରତର ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ସବୁରେ ହେଉଥିବା ଅତ୍ୟାଚାରକୁ ସେ ନିଜର ଅପମାନ ବୋଲି ଭାବୁଥିଲା । ଅଚ୍ୟୁତ ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ତଥା ଜାତିର ନାୟକ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କୁ 'ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶେଣ ମହାପତିସାର', ରବିତଳେ ତା'ର ନାହିଁ ଉପମା' କହି ପ୍ରଶଂସା କରୁଥିବା ବେଳେ ପୁଣି ଅତିଦମ୍ଭରେ ନିଜର ନିଶଙ୍କତା କଥା ଘୋଷଣା କରୁଥିଲେ ହେଁ ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ଏହା ହେଉଛି ଦେଶର ଦୁରବସ୍ଥାର ଚିତ୍ର ।

ମୁସଲ୍‌ମାନ ଜାତିର ଆକ୍ରମଣ ଫଳରେ ଦେଶର ରାଜନୈତିକ, ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନ ବିପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା ସତ, କିନ୍ତୁ ଦେଶର ଧାର୍ମିକ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଏକ ନୂଆ ଚେତନା ପ୍ରବାହର ଉତ୍‌ଥାନ ହୋଇଥିଲା । ଲୋକେ ନିଜକୁ ନୂଆ ଭାବରେ ପରୀକ୍ଷାକରି ଦେଖିବା ପାଇଁ ସୁଯୋଗ ପାଇଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ହିନ୍ଦୁମାନେ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା ବାହାନାରେ ଜଡ଼ପୂଜା ହିଁ କରୁଥିଲେ । ଧର୍ମ ନାମରେ ବିଳାସିତା ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଂପ୍ରଦାୟକୁ ଗ୍ରାସ କରିଥିଲା । ଅଲୌକିକ ଓ ଅସାଧାରଣ ସିଦ୍ଧି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଲୋକେ ସମାଜରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅର୍ଜ୍ଜନ କରୁଥିଲେ । ପୌରାଣିକ ଧର୍ମରେ ଅର୍ଥହୀନ କ୍ରିୟାକଳାପର ସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା । ଲୋକେ ବ୍ରତ ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ କଳ୍ପନାତୀତ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ଫଳରେ ଯେତେବେଳେ ଜନଜୀବନ ବିପନ୍ନ ହୋଇଗଲା, ଧର୍ମ ଅନୁଷ୍ଠାନ ସବୁ ଧ୍ୱସ୍ତବିଧ୍ୱସ୍ତ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ଲୋକେ ଏହି ସବୁ ବିଧି ନିୟମର ନିଃସାରତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସଚେତ ହୋଇଗଲେ ଏବଂ ଧୀରେ ଧୀରେ ଏ ସବୁ ବିରୁଦ୍ଧରେ ସ୍ୱର ଉତ୍ତୋଳନ କଲେ ।

ବାହ୍ୟାଚାର

ମଧ୍ୟକାଳୀନ ଭାରତର ଧାର୍ମିକ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଏହି ଯେଉଁ ନବ ଜାଗରଣ ଆସିଲା, ତାହା ପ୍ରାୟ ସେ ଯୁଗର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ଲେଖକଙ୍କ ରଚନାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ରାମାନନ୍ଦ, କବୀରଙ୍କ ପରି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ବଳରାମ, ଅଚ୍ୟୁତ ଓ ଅମରକୋଷକାର ସାଧକମାନଙ୍କର ଭଣ୍ଡତା ଓ ବାହ୍ୟାଚାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ସଂଗ୍ରାମ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଅଚ୍ୟୁତ ଏହିମାନଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି 'ଗୁରୁଖୋଜ'ରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ତନ୍ତ୍ର ମହାଖିଲା ଗାରେଡ଼ି ମନ୍ତ୍ର
ଔଷଧ ମୂଳିକା କୁଟୁରୀ ଯନ୍ତ୍ର ।
ନବନାଟକ କହନ୍ତି ଆଡ଼
ଉଦର ପୋଷନ୍ତେ ଏମାନ ସାଧୁ ।"
"ପାଉଁଶ ବିଲେପନ ଦର୍ଶନଧାରୀ
ଗୃହ ଉପେକ୍ଷି ହୋନ୍ତି ବନଚାରୀ
ଝୋକାଏ ଦମ୍ଭେ ଦେଶାନ୍ତର ଯାନ୍ତି
ସାଖି ଶବଦରେ ଝୋକାଏ ଥାନ୍ତି ।
କନ୍ଥା କଉପୁନୀ ଶଙ୍ଖଚକ୍ର କାଟି
କେହୁ ଦିଗାମ୍ବର ପିନ୍ଧେ କର୍ପଟି ।
କେବା ସହସ୍ରେ ନାମ ଉଚ୍ଚାରନ୍ତି
ଅନ୍ନ ଛାଡ଼ି କେବା ଦୁଧ ପିଅନ୍ତି ।

ଅନେକେ ମତେ କକର୍ଥନ୍ତି କାୟେ
ମୃତ୍ୟୁ ବଞ୍ଚିବାକୁ ନାହିଁ ଉପାୟେ ।

(ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ, ୯୫ ୧୦୧)

ଏଥିରେ ଥିବା ତିରସ୍କାର କୌଣସି ଏକ ବିଶେଷ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ସେତେବେଳେ ଭାରତର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ବାହ୍ୟାଚାରର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ଥିଲା । ଏଥିରେ ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ବୈଷ୍ଣବ, ନାଥପନ୍ଥ, କବୀରପନ୍ଥ ସାଧକମାନଙ୍କୁ ଯେପରି ଉପହାସ କରାଯାଇଛି ସେହିପରି ନବନାଟକ, ଜ୍ୟୋତିଷ, ଔଷଧ, ମୂଳିକା ଓ ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିବା ତଥାକଥିତ ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ନିନ୍ଦା କରାଯାଇଛି ।

ବାହ୍ୟାଚାରର ବିରୋଧ କରିବାର ପରମ୍ପରା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଧମ୍ମପଦ (ଗାଥାସଂଖ୍ୟା ୧୪୧) ରେ କହିଛନ୍ତି ଯେଉଁ ପୁରୁଷର ସନ୍ଦେହ ଯାଇନାହିଁ ସେ ଦିଗମ୍ବର ହେଲେ, ଜଟା ଧାରଣକଲେ, ଧୂଳି ବା କାଦୁଅ ବୋଳିହେଲେ, ଉପାସ ରହିଲେ ଶୁଖିଲା ମାଟିରେ ଶୋଇଲେ ବା ଆଣ୍ଠୁ ମାଡ଼ି ବସିଲେ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଶରହପାଙ୍କ ବାଣୀରେ ଏହି କଥାର ପ୍ରତିଧ୍ୱନି ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ସେ କହିଛନ୍ତି "ଯଦି ଦିଗମ୍ବର ହେଲେ ମୁକ୍ତି ମିଳେ ତା' ହେଲେ କୁକୁର ଓ ବିଲୁଆ ପ୍ରଥମେ ମୁକ୍ତି ପାଇଯିବେ । ମୟୂରପକ୍ଷୀ ଧାରଣ କଲେ ଯଦି ମୋକ୍ଷମିଳେ ତେବେ ମୟୂର ଓ ଚମରୀଗାଈ ଆଗ ମୋକ୍ଷ ହୋଇଯିବେ । ଶିଳା ଚୂର୍ଣ୍ଣି ଖାଇଲେ ଯଦି ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ତା' ହେଲେ କରୀ ଓ ତୁରଙ୍ଗ ଜ୍ଞାନୀ ହୋଇଯିବେ ।"

"ଜଇ ଣଗ୍ଗା ବିଅ ହୋଇ ମୁତ୍ତି ଣ ସୁଣହ ଶିଆଲହ
ଲୋମୁପ୍ପା ଡଢୋ ଅତ୍ଥି -ସିଦ୍ଧି ଣ ଜୁଅଇ ଣିଅମ୍ବଇ
ପିଚ୍ଛୀ-ଗହଣେ ଦିଟ୍ଠ ମୋକଖ ଣ ମୋରହ ଚମରହ
ଉଚ୍ଛେ ଭୋଅଣେ ହୋଇଜାଣ ଣ କରିହ ତୁରଂଗହଁ ।"

(କବୀର, ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ, ପୃ-୧୩୬)

ଜୈନ ମୁନି ରାମସିଂହ ମଧ୍ୟ ବାହ୍ୟାଚାରର ବିରୋଧକରି ଲେଖିଛନ୍ତି, ଯେପରି କାତି ଛାଡ଼ିଲେ ସର୍ପର ବିଷ ଯାଏନାହିଁ ସେହିପରି ବାହାର ବେଶ ପରିବର୍ତ୍ତନ କଲେ ଚିତ୍ତ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

"ସପ୍ପି ମୁକ୍କୀ କଂଚୁଲିୟ ଣଂ ବିସୁ ତଂ ଣ ମୁଏଇ
ଭୋୟହଂ ଭାଉ ଣ ପରିହରଇ ଲିଂଗଗ୍ଗହଣୁ କରେଇ ।"

(ପାହୁଡ଼ ଦୋହା-ପଦ ୧୫, ହୀରାଲାଲ ଜୈନ ସମ୍ପାଦିତ)

କବୀର ମଧ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"କା ନାଂଗେ କା ବାଂଧେ ଚାମ, ଜୌ ନହିଂ ଚୀହ୍ନସି ଆତମରାମ୍
ନାଗେ ଫିରେଂ ଜୋଗ ଜେ ହୋଇ, ବନ କା ମୃଗ ମୁକତି ଗୟା କୋଇ ।
ମୂଂଡ଼ ମୂଂଡ଼ାଯେଁ ଜୌ ସିଧ ହୋଇ, ସ୍ୱର୍ଗହି ଭେଡ଼ ନ ପହୁଂଚୀ କୋଇ ।"

(କବୀର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃ.୩୦)

ବାହ୍ୟାଚରର ଗୋଟିଏ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଙ୍ଗ ହେଉଛି, ବେଶ । ସନ୍ଥ, ସାଧୁ, ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସମସ୍ତଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବେଶ ଅଛି । ବେଶ ଦ୍ୱାରାହିଁ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଜାଣିହୁଏ ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ଚହ୍ନି ହୁଏ । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ ବେଶ-ଧାରଣ ମାନେ ଜ୍ଞାନର ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ, —ଏହାହିଁ ଥିଲା ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ମତ । ଚିତ୍ତ-ମାଳିନ୍ୟକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାହିଁ ବେଶ ଧାରଣର ସାର୍ଥକତା । (ଧମ୍ମପଦ, ଗାଥା ୯-୧୦) । ଯଦି ଚିତ୍ତ ରାଗ, ଦ୍ୱେଷ, ମୋହ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱାରା ଆବୃତ୍ତ ଓ ଅପବିତ୍ର, ତାହାହେଲେ ଜଟା ଓ ମୃଗଚର୍ମ ଧାରଣ ବ୍ୟର୍ଥ । (ଧମ୍ମପଦ, ଗାଥା ୩୯୪) । ମନୁଷ୍ୟର ରୂପ-ରଙ୍ଗରୁ ତାହାକୁ ଚହ୍ନି ହୁଏ ନାହିଁ । ଦୁଷ୍ଟ ଲୋକମାନେ ସବୁଠାରୁ ବଳି ପରାକାଷ୍ଠା ଦେଖାଇ ସଂସାରରେ ବିଚରଣ କରନ୍ତି । ସେମାନେ ମାଟିରେ ତିଆରି ନକଲି ଚକମକିଆ କୁଣ୍ଡଳ ବା ସୁନା ଦିଆ ହୋଇଥିବା ଓ ସୁନାପରି ଦେଖାଯାଉଥିବା ଲୁହା (ସଂଯୁତ୍ତନିକାୟ, ଭାଗ ୧, ପୃ.୭୫) । ସିଦ୍ଧ ସରହପା ବେଶଧାରୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଜୈନ, ପାଶୁପତ, ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି, ଯେ ସେମାନେ କେବଳ ବେଶ ଧାରଣକରି ସଂସାରରେ ବୁଲୁଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇନାହିଁ । ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଆତ୍ମ ସ୍ୱଭାବକୁ ଜାଣିବାପାଇଁ ପରମ ଆବଶ୍ୟକ । (ଦୋହା କୋଷ, ପୃଷ୍ଠା ୨-୫) । କବୀର ଦାସ ମଧ୍ୟ କୁହନ୍ତି ଯେ ଯୋଗୀମାନେ ରଙ୍ଗ କପଡ଼ା ପରିଧାନ କରୁଥିଲେହେଁ ସେମାନଙ୍କର ମନ ସଂଯମିତ ନୁହେଁ ।

"ମନ ନା ରଂଗାୟେ ରଙ୍ଗାୟେ ଯୋଗୀ କପଡ଼ା
ଆସନ ମାଂ ମନ୍ଦିରମେଂ ବୈଠେ, ବ୍ରହ୍ମ ଛାଡ଼ି ପୂଜନ ଲାଗେ ପଥରା ।"

(କବୀର, ପୃଷ୍ଠା ୨୨୧-୨୨୨)

ଚର୍ପଟୀନାଥ ନୀଳବସ୍ତ୍ରଧାରୀ ଏକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଆଲୋଚନା କରି କୁହନ୍ତି ଯେ ନୀଳବସ୍ତ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ ଭ୍ରମଜାଲ ଦ୍ୱାରା ଆବଦ୍ଧ ଏକ ବିକୃତ ମତର ଦ୍ୟୋତକ ।

"ଏକ ଶ୍ୱେତ ଜଟା ଏକ ପୀତ ପଟା
ଏକ ତିଳକ ଜନେଉ ଲମ୍ବ ଜଟା
ଏକ ନୀଳ ପଟା ମତ ଅଛି ପଟା
ଭ୍ରମ ଜାଲ ଜଟା ଭବ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଅଟା ।"

(ହିନ୍ଦୀର ପ୍ରବାହ ହଜାରୀପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ, ପୃଷ୍ଠା-୮୩)

ଅଚ୍ୟୁତ ମଧ୍ୟ ବେଶଧାରୀ ଭଣ୍ଡ ସାଧୁମାନଙ୍କୁ ତିରସ୍କାର କରି କହିଛନ୍ତି,

"ପଞ୍ଚ ଆରମ୍ଭେ ଦମ୍ଭପଣେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ
ବାହାରେ ଜାଣେଣି ଭିତରେ ଭ୍ରଷ୍ଟ ।
ମୂଢ଼ ଧନେ ଯେତେ କରେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ
ଉଦର ପୋଷନ୍ତେ ନଷ୍ଟ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ।
ସୁଜନମାନେ ସମ୍ଭାଳିଲେ ଯହିଁ
ଏମି ଜପାଣ ନ ସ୍ଥାପିଲେ ତାହା ।
ଆପଣେ ନ ଜାଣି ପରେ ନ ପୁଛେ
ମିଥ୍ୟା ଆରମ୍ଭେ ପଦଧନ ଗଛେ ।
ଯିସ ତପ ମିଛ କଥାସ୍ୟେ ଜାଣି
ବଡ଼ିମା ପଣେ ହେଉଥାଇ ଟାଣି ।
ଦେବ ତୀର୍ଥ ଗୁରୁ କାହିଁ ନ ଗଣେ
ଆପଣା ଗୁଣ ଆପଣେ ବଖାଣେ ।
ଜନ ସମ୍ମୁଖେ ହିଁଗାସି ଯାହାକୁ
ଦୂଷିତ ଲୋକେ ଲେଖିବା ତାହାକୁ ।
ବରିବିଧବ ଅକାରଣେ ସନ୍ତେ
ଇହ ପରଲୋକେ ସେ ଲୋକ ତେଣ୍ଟେ ।"

(ଚତୁର୍ଥ ଖଣ୍ଡ, ପଦ ୧୦-୧୭)

ବାହ୍ୟାଚାର ଓ ବେଶ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପଦାବଳୀରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ, ସରହପାଦ, ଚର୍ପଟୀ ନାଥ, କବୀର ଓ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସମାନତା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ସେଥିରୁ ଏକଥା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଯେ, ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପ୍ରଚାରିତ ବାଣୀ, ବହୁଭାବେ ଭାରତର ବହୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା, ଏବଂ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ପରି ଅନ୍ୟ ସାଧକମାନେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ବିରୋଧୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟସବୁଙ୍କୁ ପରିହାସ କରିବା ପାଇଁ ବାହ୍ୟାଚାର ଓ ବେଶ ବିରୋଧୀ ପଦସବୁକୁ ଏକାନ୍ତରରେ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ ।

ବ୍ରତ, ଉପାସନା ଓ ତୀର୍ଥଗମନ

ବାହ୍ୟାଚାରର ନିନ୍ଦା କଲାବେଳେ ବ୍ରତ, ଉପାସନା ଓ ତୀର୍ଥଗମନ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଅଚ୍ୟୁତ କେବଳ ଶରୀରେ ପୀଡ଼ାଦାୟକ କର୍ମ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ବେଦ, ପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ଏ ସବୁର ପ୍ରଶଂସା ଗାନ କରାଯାଇଥିଲେହେଁ ଏ ସବୁ ମନୁଷ୍ୟକୁ ପ୍ରକୃତ ପୁଣ୍ୟ ଦାନ କରେ ନାହିଁ । ଅଚ୍ୟୁତ କହିଛନ୍ତି,

"ବ୍ରତ ଉପାସନା ତୀର୍ଥଗମନ । ଶରୀର କଦର୍ଥ ନାନା ବିଧିମାନ ।
ବେଦ ପୁରାଣ ଏହା ଯେଣ ମଣ୍ଡି । ପୁଣ୍ୟ ପର ଯେବେ ମୁଖୁ ନଖଣ୍ଡି ।"

ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ତୀର୍ଥଗମନକୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ମଧ୍ୟ ବିରୋଧ କରିଛନ୍ତି । 'ମଜ୍ଝିମ ନିକାୟ' (ହିନ୍ଦୀ ଅନୁବାଦ, ପୃ-୨୪)ରେ କୁହାଯାଇଛି—ବାହୁକା, ଅଧିକକ୍କ, ଗୟା, ସୁନ୍ଦରିକା, ସରସ୍ୱତୀ, ପ୍ରୟାଗ, ଓ ବାହୁମତୀ ପ୍ରଭୃତି ନଦୀରେ କୁକର୍ମ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରତିଦିନ ସ୍ନାନ କରିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ଶୁଦ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ । ସୁନ୍ଦରିକା, ପ୍ରୟାଗ ଓ ବାହୁଲିକା ପ୍ରଭୃତି ନଦୀ ପାପୀ, କୁକର୍ମୀ ଓ ଦୁଷ୍ଟଲୋକଙ୍କୁ ଶୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଅକ୍ଷମ । ଶୁଦ୍ଧ ନର ପାଇଁ ସମସ୍ତେ ଫଲ୍ଗୁ, ଓ ସବୁକଥାରେ ଉପୋସଥ ବ୍ରତ) । ଗୟା ଯାଇ କିଛି ଲଭ ନାହିଁ । ମନଦୃଢ଼ କଠୌରେ ଗାଡ଼ୁଆ ଗଙ୍ଗା । ସିଦ୍ଧ ସରହପା ମଧ୍ୟ ଏହାହିଁ କହିଛନ୍ତି,

"ଏଥି ସେ ସରସଇ ସୋବଣାହ ।
ଏଥି ସେ ଗଙ୍ଗା ସାଅରୁ ।
ବାରାଣସି ପଆଗ ଏଥି ।
ସୋ ଚନ୍ଦ—ଦିବା ଅରୁ ॥
କ୍ଷେତ୍ର ପିଠଠ ଉଅପିଠଠ ଏଥି ।
ମଇ ଭମିଅ ସମିଠଠ ଉ ।
ଦେହା ସରସ ତିତ୍ଥ ।
ମଇ ସୁଣଉ ଣ ଦିଠଠଉ ॥"

(ଦୋହାକୋଷ, ୧୬-୧୭)

ଅର୍ଥାତ୍ ସରସ୍ୱତୀ, ସୋମନାଥ, ଗଙ୍ଗାସାଗର, ବାରାଣସୀ ଓ ପ୍ରୟାଗ ପ୍ରଭୃତି କ୍ଷେତ୍ରପୀଠ ଓ ଉପପୀଠ । ଶରୀର ପରି ତୀର୍ଥ ଦେଖିବା କଥା ତ ଦୂର, ଶୁଣିବାକୁ ବି ମିଳେନାହିଁ । ଗୋରକ୍ଷନାଥ ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି, "ଘଟ ହି ଭିତରି ଅଠସଠ ତୀରଥ କହାଁ ଭ୍ରମେରେ ଭାଇ" (ଗୋରକ୍ଷବାଣୀ, ପୃ-୫୫) । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ନାନକଙ୍କର ଉପଦେଶ ହେଉଛି—

"ତୀରଥ ନାଣ କିଆ କରେ
ମନ ମହି ମୈଲୁ ଗୁମାନ"

(ନାନକ ବାଣୀ, ପୃ-୧୫୧)

ସେ ଆହୁରି କହିଛନ୍ତି, "ଯେଉଁମାନଙ୍କଠାରେ ଜ୍ଞାନ, ଧ୍ୟାନ, ଗୁଣ ଓ ସଂଯମ ନାହିଁ ସେମାନଙ୍କ ଜନ୍ମ ମିଥ୍ୟା । ତୀର୍ଥ, ବ୍ରତ, ଶୁଚି, ସଂଯମ, କର୍ମ, ଧର୍ମ, ଓ ପୂଜା ଆଦିରୁ ମୁକ୍ତି ମିଳେନାହିଁ । କେବଳ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ପ୍ରେମ ଓ ଭକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ହିଁ ମୁକ୍ତି ମିଳେ ।

"ଗିଆନୁ ଧିଆନୁ ଗୁଣ ସଂଜମୁ ନାହି ଜନମି ମରହୁଗେ ଝୂଠେ
ତୀରଥ ବରତ ସୁଚି ସଂଜମୁ ନାହି କରମୁ ଧରମୁ ନହି ପୂଜା
ନାନକ ଭାଇ ଭଗତି ନିସ ତାରା ଦୁବିଧା ବିଆପେ ଦୂଜା"

(ନାନକ ବାଣୀ, ୧୬୯)

ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସିଦ୍ଧ ସରହପା, ଗୋରଖନାଥ, କବୀର, ନାନକ, ଅଚ୍ୟୁତ ସମସ୍ତଙ୍କ କଣ୍ଠରେ ସେହି ଗୋଟିଏ ସ୍ୱର— ହିନ୍ଦୁଙ୍କ ତୀର୍ଥଗମନ ଓ ବ୍ରତ, ଉପବାସର ନିନ୍ଦା । ମନର ପବିତ୍ରତାକୁ ସମସ୍ତେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପରି ଉତ୍ତମ ସ୍ନାନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ବୁଦ୍ଧଦେବ କୁହନ୍ତି, ଶୁଦ୍ଧଚିତ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ସବୁବେଳେ ବ୍ରତ ଓ ସବୁବେଳେ ପବିତ୍ର ସରିତ । (ମଜ୍‌ଝିମ୍‌ନିକାୟ, ହିନ୍ଦୀ ଅନୁବାଦ, ପୃ-୨୭) । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଏହି ବାଣୀକୁ ଗୋରଖନାଥ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ କରି କହିଛନ୍ତି, "ଅବଧୂ ମନ ଚଂଗା ତୋ କଠୌତିଗଙ୍ଗା ।"

(ଗୋରଖବାନୀ, ପୃଷ୍ଠା-୫୩)

ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା

ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଉଛି ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା । ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନା ପାଇଁ ସୁରମ୍ୟ ମନ୍ଦିର ସବୁ ନିର୍ମାଣ କରିବା ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତି । ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା ପାଇଁ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଯେତିକି ଆସକ୍ତି ଥିଲା, ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାର ନିନ୍ଦା କରିବାରେ ନିରାକାରବାଦୀ ବୌଦ୍ଧ, ଜୈନ, ସନ୍ଥ ଓ ସାଧୁମାନେ ସେତିକି ତତ୍ପର ଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧମାନେ ଅନୀଶ୍ୱରବାଦୀ ଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା ବା ଅବତାରବାଦକୁ ସ୍ୱୀକାର କରୁ ନଥିଲେ । ଜୈନ ମୁନି ରାମସିଂ ମଧ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜାର ବିରୋଧ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ମୂର୍ଖ ଲୋକମାନେ ମନୁଷ୍ୟ ନିର୍ମିତ ଦେବାଳୟକୁ ଖୋଜି ଖୋଜି ମରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ନିଜ ହୃଦୟସ୍ଥିତ ଦେବାଳୟ ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରକୃତ ଶିବ ବିରାଜମାନ, ତାଙ୍କର ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି ନାହିଁ ।"

"ମୂଢ଼ା ଜୋବଇ ଦେବଲଇଂ ଲୋୟହିଂ ଜାଇଂ କିୟାଇଂ
ଦେହ ଣ ପିଚ୍ଛଇ ଅପ୍‌ପଣିୟ ଜହିଂ ସିଉ ସନ୍ତୁ ଠିଆଇଂ ।

(ପାହୁଡ଼ ଦୋହା, ପଦ ୧୮୦)

କବୀର ମଧ୍ୟ ପଥର ପୂଜାକୁ ତିରସ୍କାର କରି କହିଛନ୍ତି—

"ପାହାନ କୁଂ କା ପୂଜିଏ, ଜେ ଜନମ ଦେଇ ଜାବ
ଆଂଧା ନର ଆସାମୁଖୀ, ୟୋଂ ହୀ ଖୋଵୈ ଜାବ ।"

(କବୀର ଗ୍ରନ୍ଥାବଲୀ, ପୃ ୪୪)

ସନ୍ଥ ଓ ସିଦ୍ଧପନ୍ଥର ସାଧକମାନେ ପ୍ରାୟ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାର ବିରୋଧ କରୁଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତ ଯେ ଏହି ପରମ୍ପରାର ପଥିକ ଥିଲେ ତାହା ତାଙ୍କ 'ଶୂନ୍ୟସଂହିତା'ରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ଆବର ମନ କହିବା ସ୍ୱରୂପ
ତୋହର କଥା ତୋତେ ବହୁରୂପ ।

ଅଶେଷ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଯେତେକ ଯନ୍ତ୍ର
ତୋହ୍ନେ ନ ଆସିଲେ ଥିବ ସେ କାହ୍ନ ॥
କାଷ୍ଠ ପାଷାଣ ଅଷ୍ଟଲୋଇ ମାଟି
ପିତୁଳ ଲେଖନ ଚିତ୍ର ପ୍ରକଟି ।
ଏହି ମନ ରୂପ କରି ଥାପଇ
ଏ ପୁଣି ତା ନାମ ଧରି ଜପଇ ।
ପୁଷ୍ପ ନୈବେଦ୍ୟ ଗନ୍ଧ ଚନ୍ଦନ
ଉପନବିଧି ଉପହାର ମାନ ।
କେବଳ ତୁମ୍ଭରେ ବାଢ଼ଇ ନେଇ
ଆପଣେ ଭୁଞ୍ଜଇ ପାଣି ଛଡ଼ାଇ ।
ଏତେ ସମ୍ପଦ ଯେହୁ ଙ୍କୁ କରଇ
ତାହା ବର ଦେଲେ ପୁଣି ତରଇ
ସଜୀବ ଦେବତା ଆପେ ନ ବୁଝଇ
ଅଜାଣ ପଣେ ଅଜୀବ ପୂଜଇ ।
ଏ ଯେବେ ସତ୍ୟତେ ଶିବ ଯେହାକୁ
ଆପଣେ ଶମ୍ଭୁ ପୂଜିବ ତାହାକୁ ।"

(ଶୂନ୍ୟସଂହିତା, ୬, ୧-୯ ପଦ)

ଜାତି ପ୍ରଥା

ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଯେ କେବଳ ଜାତିଭେଦ ମାନୁଥିଲା ତାହା ନୁହେଁ, ସବୁ ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲା । ବୌଦ୍ଧମାନେ ଜାତିଭେଦ ମାନୁ ନଥିଲେ, ପୁଣି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରୁନଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ବେଦ ପାଠ, ପୂଜା, ଅର୍ଚ୍ଚନା, ହୋମ, ଯଜ୍ଞ—ଏସବୁକୁ ବ୍ୟର୍ଥ ଭାବେ ପ୍ରତିପାଦିତ କରୁଥିଲେ । 'ସୁତ୍ତ-ନିପାତ' ଗ୍ରନ୍ଥର 'ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧମ୍ମିକ ସୁତ୍ତ (୨, ୭) ରେ କୁହାଯାଇଛି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ହିଂସା କରୁନଥିଲେ । ସେମାନେ ଗୋ ବଧ କରି ଯଜ୍ଞ ବିଧାନ କରୁନଥିଲେ । ଯେତେବେଳଯାଏ ହିଂସା ନଥିଲା ଲୋକେ ସୁଖୀ ଥିଲେ । ପଶୁହିଂସା ବୃଦ୍ଧି ପାଇବା ସଙ୍ଗେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ରୋଗର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା ଓ ଦେଶରେ ବର୍ଣ୍ଣସଙ୍କରତା ପ୍ରବେଶ କଲା । ଧମ୍ମପଦ ମଧ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟ କହିଲେ ଅହିଂସକ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । କବୀର ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ-ମାନଙ୍କ ହିଂସା ନୀତିକୁ ଅତି ତିକ୍ତ ଭାବରେ ତିରସ୍କାର କରି କହିଛନ୍ତି,

"ସାଧୋ, ପାଣ୍ଡେ ନିପୁନ କସାଇ ।
ବକରି ମାରି ଭେଡ଼ିଂ କୋଧାୟେ, ଦିଲମେ ଦରଦ ନ ଆଇ

କରଇ ସ୍ନାନ ତିଲକ ଦେ ବୈଠେ, ବିଧି ସୋଂ ଦେଵୀ ପୂଜନ୍ତି ।
ଆତମ ମା'ର ପଲକ ମେ ବିନସେ ରୁଧିର ନଦୀ ବହାଇ ”

(କବୀର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃ-୧୮)

ଅଚ୍ୟୁତ 'ଗୃଶଖାନ'ରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଛାଗଳ ମଧ୍ୟରେ ତୁଳନା କରି ଛାଗଳକୁ ଯେଉଁ ଭାବେ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜାତିର ନିକୃଷ୍ଟତା ତଥା ବେଦପାଠ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କର୍ମର ନିଃସାରତା ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି । ଅଚ୍ୟୁତ କହିଛନ୍ତି—

"ଛାଗଳ ଛେଦ ଭୋଜନକୁ ନିତ୍ୟ
ବ୍ରାହ୍ମଣ ମଢ଼ା ଛୁଇଁଲେ ପତିତ ।
ବେଦମନ୍ତ୍ର ପଢ଼ି ଏ ମଡ଼ା ସ୍ପୃଶେ
ଦୂବ ତୃଣ ଭକ୍ଷି ସେ ମଢ଼ା ତେଜେ ।"

ବେଦ ପାଠର ନିନ୍ଦା

ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମରେ ବେଦ ହେଉଛି ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗ୍ରନ୍ଥ । ବେଦକୁ ମାନି ଚଳିବାକୁ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ ସବୁବେଳେ କହିଛନ୍ତି । ବେଦ ହେଉଛି ଅପୌରୁଷେୟ । ଦେବତାଙ୍କ ପରି ବେଦ ପୂଜା କରିବା ଉଚିତ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ବିରୋଧ କରି ବୁଦ୍ଧଦେବ ସବୁବେଳେ ଶାସ୍ତ୍ର ଆଦେଶ ନ ମାନିବା ପାଇଁ କହିଛନ୍ତି । 'ମଜ୍ଝିମ ନିକାୟ' ଗ୍ରନ୍ଥର ଅଲବଦ୍ ଦୂପମସୁର (ହିନ୍ଦୀ ଅନୁବାଦ, ପୃ ୮୪-୯୧) ରେ କୁହାଯାଇଛି, ଯେ ଅନେକ ଅନଭିଜ୍ଞ ଭିକ୍ଷୁ ଗ୍ରନ୍ଥପାଠ କଲେହେଁ ଏହାର ଅର୍ଥକୁ ନିଜର ପ୍ରଜ୍ଞାଦ୍ୱାରା ପରୀକ୍ଷା ନ କରିବା ଫଳରେ ସେ ସବୁର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ବୁଝିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ହୁଅନ୍ତି । ସେମାନେ ହୁଏତ ସମାଜରେ ନିଜର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରଚାର କରିବା ପାଇଁ ଏହି ସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ଏ ପ୍ରକାର ଅଧ୍ୟୟନ ସେମାନଙ୍କର ଅହିତକର ହୁଏ । ସେଥିପାଇଁ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଛନ୍ତି—" ହେ ଭିକ୍ଷୁମାନେ ! ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କ ନିସ୍ତାର ପାଇବାପାଇଁ ମୁଁ ଧର୍ମର ଉପଦେଶ ଦେଉଛି । କେବଳ ଧର୍ମବିଧି ମାନି ଚଳିବା ପାଇଁ ନୁହେଁ ।" ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ସେ ଯାହା ଉପଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି ସେ ସବୁକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ପରୀକ୍ଷା କରି ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ବାଣୀ ବୋଲି ବିନା ବିଚାରରେ ସେ ସବୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଅନୁଚିତ । 'ଦୀଘ ନିକାୟ' (୧, ୧୩) ରେ ବୁଦ୍ଧ ବେଦାଦି ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରାମାଣିକତାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । 'ଅଙ୍ଗୁତ୍ତର ନିକାୟ' (୩, ୬, ୫) ଗ୍ରନ୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି, 'ମା ପିଟକ ସମ୍ପଦାନେନ' ଅର୍ଥାତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି ବୋଲି ଏହାକୁ ଧ୍ରୁବସତ୍ୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଅନୁଚିତ । 'ଦୀଘ ନିକାୟ' ର ତେବିଜ୍ଜସୁତ୍ତରେ ତ୍ରିବେଦ ତଥା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗ୍ରନ୍ଥର କର୍ତ୍ତା—ପ୍ରବକ୍ତା ଋଷିମାନଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସଲୋକତା ମାର୍ଗ ବିଷୟରେ ଅନଭିଜ୍ଞ ଥିବା କୁହାଯାଇଛି । 'ଦୀଘ ନିକାୟ' (୧, ୧୩) ରେ ଉଦନ୍ତ ଧର୍ମକୀର୍ତ୍ତି

ନାମକ ଜଣେ ତଥାଗତ ପ୍ରମାଣ ବାର୍ତ୍ତିକ (୧, ୩୪୨) ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ବାଣୀକୁ ଅନୁସରଣ କରି କହିଛନ୍ତି—"ବେଦକୁ ପ୍ରାମାଣିକରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା, ସଂସାରର ସ୍ରଷ୍ଟାକୁ ସମ୍ମାନିତ କରିବା, ସ୍ନାନାଦି କର୍ମରୁ ପୁଣ୍ୟ ଅର୍ଜ୍ଜନର ଭାବନା କରିବା, ନିଜଜାତି ଓ ଆଭିଜାତ୍ୟର ଗର୍ବ କରିବା ଏବଂ ପାପନାଶ କରିବା ପାଇଁ ଶରୀରକୁ କ୍ଲେଶ ଦେବା—ଏହା ମୂର୍ଖମାନଙ୍କର ପାଞ୍ଚ ଲକ୍ଷଣ।" କବୀର ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି—"କବୀର ପଢ଼ିବା ଦୂରି କରି, ପୁସ୍ତକ ଦେଇ ବହାଇ" (କବୀର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ—ପୃ ୩୮)। ଗୋରକ୍ଷନାଥଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ବେଦ ଓ ପୁସ୍ତକାଦି ଧର୍ମରେ ପରମତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ନଥିବା କୁହାଯାଇଛି । ଗୋରଖନାଥ କହିଛନ୍ତି—"ବେଦ କତେବ ନ ଖାଂଣୀଂ ବାଂଣୀଂ" (ଗୋରଖବାନୀ, ପୃଷ୍ଠା—୨) ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ସେ କହିଛନ୍ତି "ବେଦେ ନ ଶାସ୍ତ୍ରେ କତେବେ ନ ପୁରାଂଣେ ପୁସ୍ତକେ ନ ବଚ୍ୟାଜାୟୀ ତେ ପଦ ଜାଂନାଂ ବିରଲା ଜୋଗୀ ଔର ଦୁନୀ ସବ୍ ଧଂଧୈ ଲଗି" (ଗୋରଖ ବାଣୀ—ପୃ୩)। ଏମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ କବୀର ଗ୍ରନ୍ଥ ଜ୍ଞାନକୁ ଗ୍ରହଣ ନକରିଥିବା ବାତମ୍ଭ'ର କହିଛନ୍ତି—"ପଣ୍ଡିତ ମୂର୍ଖ ଜୋ ଲିଖି ଦିଆ ଗ୍ରନ୍ଥ ଚଲେ ପଢ଼ୁ ନ ଲାୟ।" (କବୀର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃ—୩୦୦)। ସେ ଅନ୍ୟ ସାଧକମାନଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଛଳରେ କହିଛନ୍ତି— ବେଦାଦି ଗ୍ରନ୍ଥ ମନୁଷ୍ୟ କୃତ ହେବରୁ ଏ ସବୁ ଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭ୍ରମ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ, ସେଥିପାଇଁ ଏହାକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ । "ବେଦ କତେବ ଛାଁଡ଼ଦେଉଁ ପାଁଡେ, ଇସବ୍ ମନ୍‌କେ ଭରମା କହିଁଇ କବୀର ସୁନହୁ ହୋ ପାଁଡେ, ଇ ତୁହ୍ମରେ ହୈ କରମା ।" (କବୀର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃ୯୮)। ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବେଦ ପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତିର ନିଃସାରତା ପ୍ରତିପାଦନ କରି 'ଶୂନ୍ୟସଂହିତା'ରେ କହିଛନ୍ତି—

"ବ୍ୟାସ ମହାମୁନି କବି ପ୍ରଚଣ୍ଡ
ପୁରାଣ କଲେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଖଣ୍ଡ ।
ଷାଠିଏ ଲକ୍ଷ ବଖାଣିଲେ ଗ୍ରନ୍ଥ
ସେହି ନ ଜାଣିଲେ ତଥ୍ୟ ତଦନ୍ତ ।

ତପବଳେ ଅବା ହୋଇଲେ ତେଜେ
ସେ କାହିଁ ଜାଣିମେ ସମ୍ଭବ ତେଜେ ।

ବ୍ରହ୍ମା ଯେ ବେଦ ବଖାଣିଲ ମୁଖେ
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡମାନ ଭିଆଇଲ ସୁଖେ ।
ସଂସାର ଅବା କଲକ ରଚନା
ସେ ପୁଣି ପ୍ରଭୁଙ୍କ ସେବକ ସିନା ।
ନାଭିକମଳରୁ ଭ୍ରମିଲ ଗୋଟି
ଥୋକାଏ ଦିନର ଏକଥା ସେଟି ।

ପଦ ପରଚେ ଆଚରିଲି ଯହୁଂ
ବେଦେ ଅଧିକାରୀ ହୋଇଲେ ତହୁଂ ।
ପରମଧାମ ସେ ଜାଣିମି କାହୁଂ
ସେ କଥା ବ୍ରହ୍ମାକୁ ଗୋଚର ନାହୁଂ ।
ବେଦ ଭିତରେଣ ସୃଷ୍ଟି ପାତନା
ନିର୍ବାଣ କେଂଯାଠ ବେଦ ଯହୁଂ ବଣା ।"

(ପ୍ରଥମଖାନି, ୨୪-୩୨ ପଦ)

ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ମତରେ କେବଳ ବେଦ ନୁହେଁ, ସଂସାରରେ ଯେତେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଛି, ଯେତେ ବିଦ୍ୟା ଅଛି ସବୁ ମୂଲ୍ୟହୀନ । ବେଦ ଓ ବେଦାନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣି ନ ପାରିବା ଫଳରେ ତାକୁ ନିରଞ୍ଜନ ନାମ ଦେଲେ । ତେଣୁ ଯେତେବେଳେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ବେଦର ଅଗମ୍ୟ, ସେତେବେଳେ ଅନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧ୍ୟୟନର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । କେବଳ ଧନ ଲୋଭରେ ହିଁ ପାଠ ପଢ଼ାଯାଏ । ପ୍ରକୃତ ଜ୍ଞାନ ବିଦ୍ୟାଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ଭାଷାରେ—

"ବେଦ ହୋଇଲି ସେ ମୋ ତହୁଂ ଆଗ
ବେଦାନ୍ତ କହେ ଉପଦେଶ ଭାଗ ।
ଏମାନେ ଯହୁଂ ଜାଣି ନ ପାରିଲେ
ନିରଞ୍ଜନ ବୋଲି ନାମ ଧରିଲେ ।
ବେଦ ଆଦି ହୋଇ ତହୁଂକ ନାହୁଂ
ତହୁଂକ ଆନ ପଟାନ୍ତର କାହୁଂ ।
ଆବର ଯେତକ ଗ୍ରନ୍ଥ ପଢ଼ିବା
କବକୃତ୍ୟ ବୋଲି ତାହା ଛାଡ଼ିବା ।
ବିଦ୍ୟା ପଢ଼ିବା ଧନ ଲୋଭେ ସେଟି
ବିଦ୍ୟାହୁଂ ଭିନେ ଜ୍ଞାନ ବୋଲି ସେଟି ।"

(ପ୍ରଥମଖାନି, ୩୫-୩୯ ପଦ)

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗୁରୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ଜ୍ଞାନକୁ, 'ବିଦ୍ୟାହୁଂ ଭିନେ' କହିଥିଲେ ହେଁ, ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପରି ଏହାକୁ ବିନା ଅନୁଭବରେ ଗ୍ରହଣ ନ କରିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଗୁରୁ କେବଳ ବାଟ ଦେଖାଇ ଦିଏ । ତେଣିକି ଶିଷ୍ୟର କାମ ହେଉଛି, ନିଜ ଅନୁଭବ ଦ୍ୱାରା ଆଗକୁ ମାଡ଼ିଯିବା । ସେଥିପାଇଁ ଅଚ୍ୟୁତ କହନ୍ତି—

"ବିନା ଅନୁଭବେ ନ ଜାଣି ତତ୍ତ୍ୱ
ଗୁରୁ ପଟାନ୍ତର ପଥୁକା ମତ ।"

(୧ମ ଖାମ-ପଦ-୧୦୮)

ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁଭବ ଜ୍ଞାନକୁ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରି କହିଛନ୍ତି—

"ବଚନ ଜ୍ଞାନ ଅନୁଭବେ ଜାଣି
ଲୋଚନେ ଜ୍ଞାନ ଦେଖାଇଲେ ଅଣି ।"
(ଚତୁର୍ଥ ଝାମ—ପଦ-୧୪୦)

ଅନ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଅନୁଭବରେ ଜାଣିହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଲୋଚନ ଜ୍ଞାନ ହେଉଛି, ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦର୍ଶନ । ଏହାକୁ ଶାସ୍ତ୍ର ପଢ଼ି ଜାଣି ହୁଏ ନାହିଁ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଓ ଅଶେଷ କରୁଣାରୁ ଏହି ଜ୍ଞାନ ସାଧକ ହୃଦୟରେ ସ୍ୱତଃ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଥାଏ ।

"ଆବର ଜ୍ଞାନ ଅନୁଭବେ ଲେଖ
ଜଗନ୍ନାଥ ଜ୍ଞାନ ନୟନେ ଦେଖ ।"
(ଚତୁର୍ଥ ଝାମ-ପଦ-୧୪୦)

ମାନବତାବାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠା

ବୁଦ୍ଧଦେବ କେବଳ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଜାତିପ୍ରଥା ଉପରେ ଆକ୍ରମଣ କରି ନଥିଲେ, କେବଳ ଶାସ୍ତ୍ରବିଧିକୁ ତିରସ୍କାର କରି ନଥିଲେ ; ସେ ମନୁଷ୍ୟ ଓ ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ଭେଦଭାବକୁ ଦୂରକରି ସମସ୍ତ ମାନବ ଜାତିକୁ ଏକ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ । ସେ ମନୁଷ୍ୟର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବୁଦ୍ଧି ଓ ମର୍ଯ୍ୟାଦାକୁ ସମ୍ମାନ ଦେଇ କହିଥିଲେ ଯେ ମନୁଷ୍ୟ କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ କୁଳରେ ଜନ୍ମ ହୋଇ ପୂଜ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ କି ଶୂଦ୍ର କୁଳରେ ଜନ୍ମ ହୋଇ ପତିତ ହୁଏନାହିଁ । ମନୁଷ୍ୟର ଉଚ୍ଚତା ଓ ନୀଚତା ଜନ୍ମ ଉପରେ ନୁହେଁ, କର୍ମ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ଜାତିଗତ ତୁଚ୍ଛତାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ଉପମା ଦେଇଛନ୍ତି—ଯଦି କୌଣସି ରାଜା ବିଭିନ୍ନ ଜାତିରୁ ଶହେ ଲୋକଙ୍କୁ ଏକତ୍ର କରି କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଗଛର କାଠକୁ ଘଷି ନିଆଁ ବାହାର କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦିଅନ୍ତି ତା' ହେଲେ ସେମାନଙ୍କ ଘଷିବା ଫଳରେ ଯେଉଁ ନିଆଁ ବାହାରିବ ସେଥିରୁ କେହି କାହାରିଠାରୁ ଅଲଗା ହେବେ ନାହିଁ । ସେହିପରି ମନୁଷ୍ୟ ଜାତିରେ କୁଳଗତ ବା ଜନ୍ମଗତ ବିଭିନ୍ନତା ନାହିଁ । ସବୁ ମନୁଷ୍ୟ ସମାନ (ମଜ୍‌ଝିମ ନିକାୟ, ଅସ୍‌ସଲାୟଣ ସୁତ୍ତ ୨,୫,୩—ହିନ୍ଦୀ ଅନୁବାଦ, ପୃ ୩୮୮) । ସେଥିପାଇଁ ସେ ବାରମ୍ବାର କହିଛନ୍ତି, "ଜାତି ମା ପୁଚ୍ଛ ଚରଣଂ ପୁଚ୍ଛ" (ସଂଯୁକ୍ତ ନିକାୟ-୧, ୭, ୧, ୯) । ଅନ୍ୟତ୍ର ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ କୁହନ୍ତି ଯେ ମନୁଷ୍ୟ ଜନ୍ମଲାଭ ପରି ମନୁଷ୍ୟର ଜୀବିତ ରହିବା ମଧ୍ୟ କଷ୍ଟକର । ସିଦ୍ଧ ସରହପା ସବୁ ଜାତିର ସମାନତା ପ୍ରତିପାଦନ କରି କହିଛନ୍ତି,—"ବ୍ରାହ୍ମଣ ବ୍ରହ୍ମା ମୁହଁରୁ ଯଦି ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ, ସେଦିନ ଅଜି ଆଉ ନାହିଁ । ଆଜି ସମସ୍ତଙ୍କ ପରି ବ୍ରାହ୍ମଣ ମଧ୍ୟ ଜନ୍ମ ହେଉଛି । ତା' ହେଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣର ବ୍ରାହ୍ମଣତ୍ୱ କୁଆଡ଼େ ଗଲା ?" କବୀର ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜାତିକୁ ସମସ୍ତଙ୍କ ସହ ସମାନ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରି କହିଛନ୍ତି, ଯେପରି ନଦୀନାଳ ଗଙ୍ଗାରେ ମିଶିବା ପରେ ଗଙ୍ଗା ହୋଇଯାଏ, ସେହିପରି ସବୁ ମନୁଷ୍ୟ ସମାନ, ଜାତିକୁଳ ବିଗ୍ଭର ବ୍ୟର୍ଥ ।

"ଜାତକୁଳ ନ ଲଖୈ କୋଇସବ ଭୟେ ଭୃଂଗୀ
ନଦୀ ନାଲେ ମିଲେ ଗଂଗେ କହଲାଓ୍ୱେ ଗଙ୍ଗୀ ।"

କବୀର ମନୁଷ୍ୟ ଜନ୍ମର ଦୁର୍ଲଭତା ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇ ଲେଖିଛନ୍ତି "ବାର ବାର ନହିଁ ପାଇୟେ ମନୁଷା ଜନ୍ମ କମୌଜ ।"

(କବୀର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃ—୨୪)

ବୁଦ୍ଧଦେବ ମାନବ ଜାତିର ହୃଦୟରେ ଯେଉଁ ନୂଆ ଭାବ ସ୍ଫୁରଣ କଲେ ଅଚ୍ୟୁତ ତଦ୍ୱାରା ପ୍ରଣୋଦିତ ହୋଇ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ଜଗତ ଭିତରେ ଜନ୍ତୁ ଅପାର
ମାନବ ଜନ୍ମ ସବୁ ଉହୁଂ ସାର ।
ଗଜ ଆଦିକରି କୀଟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ
କେତେ ଜନ୍ତୁ ନାହିଁ ସର୍ବ ଜଗତେ ।
ଅନ୍ୟ ଜନ୍ତୁମାନେ ଅଛନ୍ତି ଯେତୁ
ସୃଷ୍ଟି ପାତନା ନ ଜାଣନ୍ତି ସେତୁ ।
ଜାତ ଅଜାତ ଦୁଃଖ ସୁଖ ନାନା
ସବୁ ରଚନା ମାନବର ସିନା ।
ଭୂତ ଭବିଷ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ବାଧି
ଏହୁ ମାନେବ କରିଅଛୁ ସିଦ୍ଧି ।
ଯାବତ ପ୍ରକାରେ ଯେତେ ମେଦିନୀ
ସର୍ବ ବିଦ୍ୟାମାନେ ମାନେବ ଯୋନି ।"

(ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ, ପଦ ୪୭-୫୨)

ମାନବ ଜନ୍ମର ସାର୍ଥକତା ଜନ୍ମରେ ନୁହେଁ, କର୍ମରେ । ସେଥିପାଇଁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜାତି ଉପରେ ନୁହେଁ ଆଚରଣ ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଆରୋପ କରିଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତ ମଧ୍ୟ କର୍ମର ମହତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରି ଲେଖିଛନ୍ତି,

"କଲି କରମ ଚିରକାଳ ଥାଇ । କାରେଣୀ ଲୋକ କହୁଂ କହୁଂ ଯାଇ ।"

(ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ, ପଦ-୮୭)

କର୍ମରୁ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରକାଶ ହୁଏ । ପୁଣି ଜ୍ଞାନ ପ୍ରକାଶ ହେଲ ପରେ କର୍ମ ନାଶ ଯାଏ । କର୍ମରୁ ଆତ୍ମା ଓ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନକୁ ମଧ୍ୟ ଜାଣିହୁଏ । କର୍ମ ଓ ଜ୍ଞାନର ସମ୍ପର୍କକୁ କବି ଅଚ୍ୟୁତ

ଫୁଲ ଓ ଫଳ ସହ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି ।

"ଫୁଲକୁ ଲାଗି ଫଳ ଯେହ୍ନେ ବଢ଼େ ।
ଫଳ ବଢ଼ିଲେ ଫୁଲ ଝଡ଼ି ପଡ଼େ ।"

(ତୃତୀୟ ଖାନ, ପଦ-୩୩)

କର୍ମକୁ ଅଭ୍ୟାସ କଲେ 'ମନୁଷ୍ୟ ଅଜରାମର କଳ୍ପ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ ମୃତ୍ୟୁ ବଶ ହୁଏ ନାହିଁ । କର୍ମର ଅଭ୍ୟାସ କରିବା 'ଦୀପ ଦହୁଡ଼ି ଜାଳିବା' ପରି ।

"ସତ୍ୱ ସଯୋଗେଣ ଦୀପ ଜାଳିବା
ନିର୍ବାତ ମନ୍ଦିରେ ପ୍ରତିପାଳିବା ।
ତଇଲ ବଳିତା ଅବଶେଷ ବୁଝି
ପୁଣ ପୁରଇ ପୁଣ ଦେବା ତେଜି ।
ଯତନ କଲେ ଅବରୋଧେ ଥାଇ
ତାବତ ସେ ଦୀପ ନାଶ ନଯାଇ ।"

(ତୃତୀୟ ଖାନ, ପଦ-୩୭—୩୯)

ଯେଉଁ କର୍ମରୁ ତନୁ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ, ସେହି କର୍ମ ପୁଣି ତନୁକୁ ଅସିଦ୍ଧ କରେ । କବି ଏପରି କର୍ମକୁ 'କୁମ୍ଭାରିଆ ପୋକ' ଓ ଅଗ୍ନି ସହ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି ।

ଯେଉଂ ବହ୍ନି ଯେଉଂ କାଠୁଂ କାଢ଼ି
ସେହି କାଥାଂ ଯେନି ସେ କାଠ ପୋଡ଼ି ।
ଯଦ୍ୟପି ସେ କାଠ ଅନଳେ ଦହିବା
ପାଉଂଶ ହେଲେ କି ତାହା ପାଇବା

(ତୃତୀୟ ଖାନ, ପଦ-୧୧୬-୧୧୭)

ଏହିପରି ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ମତରେ କର୍ମ ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାର କର୍ମରୁ ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଓ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର କର୍ମରୁ ଅଜ୍ଞାନତା ବୃଦ୍ଧି ପାଏ । ମନୁଷ୍ୟ ଠାରେ ଦୟା, ସତ୍ୟ, ଅହିଂସା, ଶୀଳ, ଦାନ, ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ସମଦୃଷ୍ଟି, ସନ୍ତୋଷ ଓ କ୍ଷମା ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣ ଯେପରି ଅଛି, ସେହିପରି କାମ, କ୍ରୋଧ, ମଦ, ଲୋଭ, ମୋହ, ମାନ, ତୃଷ୍ଣା ଓ ଆଶା ଆଦି କୁଗୁଣ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାର ଗୁଣକୁ ପାଳନ କରି ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରକାର ଗୁଣକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କଲେ ମଣିଷ ପରମପଦ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଏହାକୁ ସଦ୍ଧର୍ମ ବା ସଦାଚାର କୁହାଯାଇଛି । ଏହା ହେଉଛି ଧର୍ମର ମୂଳ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପରି କବୀର ମଧ୍ୟ ଏହି

ସଦାଚାରର ଧର୍ମର ମହିମା ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି, "କାମ, କ୍ରୋଧ, ମଦ, ଓ ଲୋଭ ଯେତେବେଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଗ୍ରାସ କରିଥାଏ, ସେତେବେଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୂର୍ଖ ଓ ବୁଦ୍ଧିମାନ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ନଥାଏ । (ସନ୍ଥବାଣୀ ସଂଗ୍ରହ, ଭାଗ ୧, ପୃଷ୍ଠା ୫୩) । ମାୟା, ଆଶା ଓ ତୃଷ୍ଣାରୁ ମୁକ୍ତ ପାଇପାରିଲେ ମଣିଷ ନିର୍ବାଣ ପାଏ । (ସନ୍ଥବାଣୀ ସଂଗ୍ରହ, ଭାଗ ୧, ପୃଷ୍ଠା ୫୭) । ବୁଦ୍ଧଦେବ ମଧ୍ୟ ରାଗ, ଦ୍ୱେଷ, ମୋହ, ମାନ, କ୍ରୋଧ, ଓ ଆମର୍ଷ ଦ୍ୱାରା ଆବଦ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଅନ୍ଧ ସହ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି । (ଇତିବୁତ୍ତକ, ୧-୬) ତୃଷ୍ଣା ବଶ ପ୍ରାଣୀ ଖୁଣ୍ଟରେ ବନ୍ଧା ହୋଇଥିବା ଠେକୁଆ ପରି କେବଳ ଖୁଣ୍ଟର ଚାରିପଟେ ବୁଲୁଥାଏ, ମୁକ୍ତ ପାଏ ନାହିଁ । (ଧମ୍ମପଦ, ଗାଥା-୩୪୩) ତୃଷ୍ଣାକୁ ତ୍ୟାଗ କଲେ ମଣିଷ ଅନ୍ତିମ ଶରୀରଧାରୀ ହୁଏ ।

(ଧମ୍ମପଦ, ଗାଥା-୩୫୧) ।

ମନ

ଜଗତରେ ସବୁ ମାନବଜାତିକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ମନ ଓ ଦେହକୁ ବିଭିନ୍ନ ଉପଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ମନ, ଚିତ୍ତ ଓ ବିଜ୍ଞାନ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ । ଚିତ୍ତ ବିଷୟରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମତ ହେଉଛି— ଏହା ଅସ୍ଥିର ଓ ଚଞ୍ଚଳ । ଏହାର ନିବାରଣ କରିବା ବା ଏହାର ଗତିକୁ ଅବରୋଧ କରିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ତେବେ ବି ବୁଦ୍ଧିମାନ ଲୋକ ଏହାକୁ ସଂଯତ କରିଥାନ୍ତି (ଧମ୍ମପଦ, ଗାଥା-୩୩) । ସେ ଆହୁରି କହିଛନ୍ତି— ଚିତ୍ତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚତୁର, ଏହାକୁ ବୁଝିବା ସହଜ ନୁହେଁ (ଧମ୍ମପଦ, ଗାଥା-୩୬) । ଏହା ସବୁ ପ୍ରବୃତ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ମୁଖ୍ୟ ଏବଂ ସବୁ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଚିତ୍ତରୁ ହିଁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ (ଧମ୍ମପଦ, ଗାଥା-୧) । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଚିତ୍ତ ବିଷୟରେ ଯାହା କହିଥିଲେ, କବୀର ମନ ବିଷୟରେ ସେହି କଥା କହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ମନର ଇଚ୍ଛାନୁଯାୟୀ ଚାଲିବା ଠିକ ନୁହେଁ । ମନକୁ ସଂଯମ କରି ରଖିବା ଉଚିତ ।

"ମନକେ ମତେ ନ ଚାଲିୟେ, ମନକେ ମତେ ଅନେକ
ଯୋ ମନପର ଅସବାର ହୈ, ସୋ ସାଧୁ କୋଇ ଏକ ।"

(ସନ୍ଥବାଣୀ ସଂଗ୍ରହ, ଭାଗ-୧, ପୃଷ୍ଠା ୫୫)

କବୀର ଆହୁରି କହିଛନ୍ତି ମନ ସମୁଦ୍ରର ତରଙ୍ଗପରି ତରଙ୍ଗାୟିତ । ମନକୁ ସଂଯମ କରିପାରିଲେ ସମୁଦ୍ରରୁ ହୀରା ମିଳିବା ପରି ସୁଖ ମିଳିଥାଏ ।

"ଦେଖା ଲହର ସମୁଦ୍ରକୀ ତେଖା ମନକା ଦୌର
ସହଜୈ ହୀରା ନିପଜୈ ଯୋ ମନ ଆୱେ ଠୌର"

(ସନ୍ଥବାଣୀ ସଂଗ୍ରହ, ଭାଗ-୧, ପୃ ୫୫)

ମନ ସବୁ କଥାକୁ ଜାଣିଥାଏ ଏବଂ ଜାଣି ଜାଣି ଭୁଲ୍ କରେ ।

"ମନ ଜାଣୈ ସବ ବାତ୍, ଜାଣତହି ଅଗୁଣ କରେ"

(କବୀର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ-ପୃ ୨୮)

କବୀର ମନକୁ ଗୋବନ୍ଦ ସହ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି । ସେ କୁହନ୍ତି ଯଦି ମନର ରକ୍ଷା କରାଯାଏ, ତା' ହେଲେ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱୟଂ ପରମାତ୍ମାରେ ପରିଣତ ହୁଏ ।

"ମନ ଗୋରଖ ମନ ଗୋବନ୍ଦୌ, ମନହି ଔଘଡ଼ ହୋଇ
ଜେ ମନ ରାଖୈ ଜତନ୍ କରି, ତୌ ଆପେଇ କରତା ସୋଇ ।"

(କବୀର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃ-୨୯)

କବୀରଙ୍କର ସାକ୍ଷୀ, ଶବ୍ଦ ଓ ଦୋହାରେ ମନର ଚଞ୍ଚଳତା, ମନର ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ଏବଂ ମନର ସଂଯମତା ଉପରେ ବାରମ୍ବାର ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । କବୀର ସବୁ ପ୍ରକାର ସାଧନା ମଧ୍ୟରେ ମନର ସଂଯମତାକୁ ହିଁ ବିଶେଷ ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତ 'ଘୂଶଖାନ'ରେ ମନର କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀ ଉପରେ ଯେଉଁ ସଜୀବ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି, ତଦ୍ୱାରା ଏହି ପରମ୍ପରା ହିଁ ପାଳିତ ହୋଇଛି ।

"ଏବେ ହୋ ମନ ତୁହି ତୋତେ ଚିହ୍ନ
ସଂସାର ଦେହୁଂ ତୁ ନୋହୁ ନା ଭିନ୍ନ ।
ତୋହୋ ନଥିଲେ ତ ସଂସାର ନାହିଂ
ସଂସାର ନ ଥିଲେ ତୁ ଥିବୁ କାହିଂ ।
ଏଣୁ କରି ମନ ଦେହର ଶାଖା
ସଂସାର ଦେହ ମନ ଯେହ୍ନ ଲେଖା ।

(ଦ୍ୱିତୀୟ ଖାନ, ୧୩୩-୧୩୪-୧୩୫ ପଦ)

× × ×

ଯଦି ଏ ମନ ସୁଗତିକି ଯାଇ
ବଢି ବନାଶି ମୋକ୍ଷ ଗତି ପାଇ ।
ଅଥବା ଯେବେ କୁଗତି ଆଚରି
ଜନ୍ମ ମରଣ ଦୁଃଖେ ଅଧିକାରୀ ।"

(ଦ୍ୱିତୀୟ ଖାନ, ୧୪୦-୧୪୧ ପଦ)

ମନକୁ ସବୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରି ଅଚ୍ୟୁତ ଲେଖିଛନ୍ତି,

'ମନ ମୁଖ୍ୟ କରି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନାନା
ଆତ୍ମାର ସବୁ ପରିବାରି ସିନା ।"

(ତୃତୀୟଖାନ, ୧୨୪ ପଦ)

ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ କବି କହିଛନ୍ତି,

"ଯହୁଁ ଏ ମନର ଅନନ୍ତ ମାୟା
ତେଣୁ ସେ ନାଶ କରୁଅଛୁ କାୟା ।"

(ଚତୁର୍ଥ ଖାନ, ୧୨୨ ପଦ)

ମନର ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ପ୍ରତିପାଦନ କରି ଅଚ୍ୟୁତ ପୁନଶ୍ଚ କହିଛନ୍ତି,

"ତୁ ମନ ତିନି ଜଗତକୁ ରାଜା
ତୋହ୍ମୋ ନ ଆପିଲେ ଦେବେ ଅପୂଜା ।
ତୁ ଯହୁଂ ତୋତେ ପଂଚେ ନ ଯାଉ
ଜନ୍ମମରଣ ତେଣୁ କରି ପାଉ ।
ପରକୁ ଆପି ପରସିଙ୍ଗ କରୁ
ମୋହ ଜଳେ ବୁଡ଼ି ଆପଣେ ମରୁ ।
ରୁହି ଆତଯାତ କରୁ ସଂସାର
ତୋ ବିନା ଆନ ନାହିଂ ତିନିପୁର ।
ଅସିଙ୍ଗ ରୂପ ସିଙ୍ଗ କରିପାରୁ
ସିଙ୍ଗକୁ କର୍ମ୍ମ ସଦଭାବେ ମାରୁ ।
ଯାବତ ଚନ୍ଦ୍ର ଦିବାକର ଥିବ
ତେହ୍ମୋ ରଖିଲେ ଦେହ କଂପା ଯିବ ।"

(ଦ୍ୱିତୀୟ ଖାନ, ୯-୧୪ ପଦ)

ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ 'ଶୂନ୍ୟଖାନ' ମନ, ଚୈତନ୍ୟ ସମ୍ବାଦ ଛଳରେ ଲେଖାଯାଇଥିବାରୁ ଏଥିରେ ସାଧନା, ଜ୍ଞାନ, ଶରୀର, ବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତିର ଯେଉଁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଇଛି ସେ ସବୁ ମନ ପାଇଁ । ମନ ଏ ସବୁକୁ ନବୁଝିଲେ ମନୁଷ୍ୟ ମୋକ୍ଷ ବା ନିର୍ବାଣ ପାଏନାହିଁ ।

ଶରୀର

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଅନିତ୍ୟ ଦୁଃଖ ଓ ଅନାତ୍ମକୁ ତ୍ରିଲକ୍ଷଣ କୁହାଯାଇଛି ଏବଂ ଏହାହିଂ ହେଉଛି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମୁଖ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମତରେ ସବୁ ସଂସ୍କାର ଅନିତ୍ୟ, ଦୁଃଖ ଓ ଆତ୍ମା ରହିତ ।

(ଧମ୍ମପଦ, ଗାଥା—୨୭୨-୨୭୯)

ସେଥିପାଇଁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଶରୀରକୁ ପାଣି ଫୋଟକା ସଦୃଶ କ୍ଷଣ ଭଙ୍ଗୁର କହିଛନ୍ତି,

"ଯଥା ବୁବ୍ବୁଲଙ୍କ ପସ୍ସେ" (ଧମ୍ମପଦ, ଗାଥା—୧୭୦)

କବୀର ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ବାଣୀରୁ ଅନିତ୍ୟତା ଓ ଦୁଃଖକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ହେଁ ଆତ୍ମାକୁ ଈଶ୍ୱର ସହିତ ସମାନ କରିଛନ୍ତି । ସଂସାରର ଅନିତ୍ୟତା ସମ୍ପର୍କରେ ସେ କହିଛନ୍ତି—

"ମାତା ପିତା ବନ୍ଧୁ ସୁତ ତିୟୋ, ସଙ୍ଗ ନହି ଜାଏ ସକାରେ
ଜବ୍ ଲଗ୍ ଜୀବୈ ଗୁରୁଗୁଣ ଲେଗା, ଧନଯୌବନ ହୈ
ଧାନ ଦସ୍ କାରେ ।"

(କବୀର, ପୃ—୩୪୮)

ଅର୍ଥାତ ଯେତେବେଳେ ମୃତ୍ୟୁ ଆସେ ସେତେବେଳେ କେହି ସଙ୍ଗରେ ଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ପୁତ୍ର, ମାତା, ପିତା ଭାଇ, ବନ୍ଧୁ, ସ୍ତ୍ରୀ ମଧ୍ୟରୁ କେହି ସାଥୀ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଅଚ୍ୟୁତ ମଧ୍ୟ ସଂସାରର ଅନିତ୍ୟତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି,

"ବିଦ୍ୟା ସମ୍ପତ୍ତି ଯୌବନଧନ
ଦେହ ଥିଲେ ସିନା ଥିବ ଏମାନ ।
ସବୁ ହଜିଲେ ଦେହ ଥିଲେ ପାଇ
ଦେହ ହଜିଲେ କି ସଂସାରୁ ଯାଇ ।"

(ପ୍ରଥମଖାନ, ୮୫-୮୬ ପଦ)

ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ଅଚ୍ୟୁତ କବୀରଙ୍କ ପରି କହିଛନ୍ତି,

ଜନ୍ମ ହିଂ ଏକା ମରଣ ହିଂ ଏକା
ବନ୍ଧୁ ବାନ୍ଧବ ସ୍ନେହ କାହା ସଖା ।
ଅର୍ଥ ଲୁବ୍ଧେ କଥା ଭାବେ ସଙ୍ଗ
ଯେ ଯାହା କରମ ତାହାର ଅଙ୍ଗ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଖାନ, ପଦ ୪୩-୪୪)

ଜୀବନର ଅନିତ୍ୟତାକୁ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବେ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଯାଇ ଅଚ୍ୟୁତ ଲେଖିଛନ୍ତି,

ପରମ ପଦ ମହାସୁଖ ଛାଡ଼ି
ଅକାରଣେ ମର ଅମଡ଼ା ମାଡ଼ି ।
ସେହି ନକ୍ଷତ୍ର ସେହି ବାର ତିଥି
ସେହି ଦିବସ ସେହି ସନ୍ଧ୍ୟା ରାତି ।
ସଂସାର ଯାକ ସେହି ମତେ ଥାଇ
ସବୁ ଛାଡ଼ି ଏଥୁଂ ଜୀବନ ଯାଇ ।"

(ଦ୍ୱିତୀୟ ଖାନ ପଦ ୧୨୯-୧୩୦)

ସଂସାରର ଅନିତ୍ୟତା ପାଇଁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଦ ହେଉଛି, "କୁମ୍ଭୂପମଂ କାୟମିମଂ ବିଦିତ୍ୱା" (ଧମ୍ମପଦ, ଗାଥା-୪୦) । କବୀର ମଧ୍ୟ ତନୁକୁ କଞ୍ଚାକୁମ୍ଭ ସହ ତୁଳନା କରି ଲେଖିଛନ୍ତି,

"ୟହ ତନ କାଚା କୁଂଭ ହୈ, ଲିୟାଂ ଫିରେ ଥା ସାଥି
ଢବକା ଲଗା ଫୂଟି ଗୟା, କଛୂ ନ ଆୟା ହାଥି ।"

(କବୀର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃଷ୍ଠା ୨୫)

ଅଚ୍ୟୁତ ଠିକ୍ ଏହିପରି କହିଛନ୍ତି.

"କଞ୍ଚାମାଟି ଘଟ କୁମ୍ଭାର ଗଢେ
ଅନଳ ଜାଳି ଦୃଢ଼ କରି ପୋଡ଼େ ।
ଏ ଦେହ ସିଦ୍ଧି କି ପରକୁ କରଇ
ସେ ହାଣ୍ଡି ଥାଉ ଆପଣେ ମରଇ ।"

(ଦ୍ୱିତୀୟ ଧ୍ୟାନ, ପଦ ୧୬-୧୭)

ବୁଦ୍ଧଦେବ ଶରୀରର ଅନିତ୍ୟତା ଉପରେ ବାରମ୍ବାର ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ହେଁ ଶରୀର ବିନା କୌଣସି ସାଧନା ଅସମ୍ଭବ—ଏ କଥା ମଧ୍ୟ ସେ ଜାଣିଥିଲେ । କାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ଯାହା ବି କରେ, ସବୁ ଦେହ ଯୋଗୁଁ କରିଥାଏ । ଦେହ ନଥିଲେ ତୀର୍ଥ, ଯାତ୍ରା, ସ୍ନାନ, ଶୁଦ୍ଧି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସେଥିପାଇଁ ଦେହର ଗୁରୁତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରି କହିଛନ୍ତି,

'ଯେହୁଂ ଦେହ ଯେନ ସଂସାରେ ଅଛୁ
ଜାଣୁ ଜାଣୁ କିଂପା ଦେହକୁ ଲେଛୁ ।
ଯେହାକୁ ଲେଛୁ ତାହୁଂ କିସ ପାଉ
ଏତେ ମହାସୁଖ ଉପେକ୍ଷି ଯାଉ ।
ତୋ ମନେ ତୋତେ ନଚିନ୍ତୁ ତାହୁଂକ
ଅକ୍ରାମ୍ବର ପଦ ଲେଛୁ ତାହୁଂକ ।
ତାହା ହୋଇନାହୁଂ ଦେହ ନିମନ୍ତେ
ଏତେମାନ ଦେହ ଲେଛୁ କେମନ୍ତେ ।
ଦେହ ନାଶକେ ତୁ ରହିବୁ ତାହୁଂ
ସବୁ ହୋଇଅଛୁ ଦେହରେ ଥାଇ ।
ସେ ଦେହ ଗଲେ ତୁ ତାହୁଂକ ଲେଖା
ଦେହ ଜୀବନ ଏ ତୋହର ସଖା ।"

(ଦ୍ୱିତୀୟ ଧ୍ୟାନ, ପଦ ୩୮)

ବୌଦ୍ଧଯୋଗୀମାନେ କାୟା ମଧ୍ୟରେ କାୟାର ସନ୍ଧାନ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେଇଥିରୁ ଅମୃତ ଲାଭ କରି ବିଦ୍ୟା ଓ ବିମୁକ୍ତିର ସାକ୍ଷାତକାର କରୁଥିଲେ । ସିଦ୍ଧ ଶରହପା ଏହି ଶରୀରକୁ ସବୁ ତୀର୍ଥର ସମନ୍ୱୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଶରୀରରେ ସରସ୍ୱତୀ, ସୋମନାଥ ଓ ଗଙ୍ଗାସାଗର । ଏହି ଶରୀରରେ ବାରଣାସୀ, ପ୍ରୟାଗ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଦିବାକର । ସେ ଆହୁରି କହିଛନ୍ତି ଯେ ଦେହ ସଦୃଶ ତୀର୍ଥ ସେ କେଉଁଠି ଦେଖିନାହାନ୍ତି । ଗୋରଖନାଥ ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି,

"ଘଟ-ହିଂ ଭିଂତରି ଅଠସଠି ତୀରଥ କହାଁ ଭ୍ରମୈରେ ଭାଇ ?"

(ଗୋରଖବାଣୀ, ପୃ ୫୫)

କବୀର ମଧ୍ୟ ଏହି ଶରୀରରେ ସବୁ ତୀର୍ଥର ଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି । କାଶୀ, କମଳାପତି ଓ ବୈକୁଣ୍ଠ ବାସୀ ମଧ୍ୟ ଏହି ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ବିରାଜମାନ ।

"କାୟା ମଧେ କୋଟି ତୀରଥ, କାୟା ମଧେ କାସୀ
କାୟା ମଧେ କମଲାପତି, କାୟା ମଧେ ବୈକୁଣ୍ଠବାସୀ ।"

(କବୀର ପଦାବଲୀ, ପୃ ୧୪୫)

ଅଚ୍ୟୁତ ମଧ୍ୟ ଦେହ ପ୍ରତି ସାଧକମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି,

"ଦେହ ଆବୋରି ଦେହ ସଙ୍ଗେ ଥିଲୁ
ଦେହ ନାଶ ଗଲେ ଭୃହିତ ମଲୁ ।
ଦେହ ଆଧ କରି ସକଳ ମର୍ମ
ଦେହ ଯେହ୍ନ କରି ସକଳଧର୍ମ ।
ଦେହ ଥିବା ଯାଏ ସବୁ ଆବୋରଇ
ଦେହ ଗଲେ ସବୁ ସେଠାରୁ ସରଇ ।"

(ଦ୍ୱିତୀୟ ଖାନ, ୧୯-୨୦-୨୧ ପଦ)

ସେ ପୁଣି କହିଛନ୍ତି, ଏହି ଶରୀର ହେଉଛି ସ୍ୱର୍ଗ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଓ ପାତାଳ । ଜର୍ମ, ଧର୍ମ ଜ୍ୟୋତି, କଳା, ବିନ୍ଦୁ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ କଳା ଏବଂ ସଂସାରର ସବୁ ସୃଷ୍ଟି—ଏହି ଦେହ ପାଇଁ ସମ୍ଭବ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ଦେହର ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କହିଛନ୍ତି—

"ତଳେ ତଳପା ଉପରେଣ କେଶ
ଏତେକ ଯେହ୍ନ ହୋଇଅଛୁ ଦେଶ ।
ଆଣ୍ଠୁ ଚଣ୍ଡି କଟୀ ନାଭି ମୂଳକୁ
ଏତେ ଶରୀର ପାତାଳ ତଳକୁ ।

ଜଠର ଠାରୁ କଟୀ ତଟଯାଏ
ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଭୁବନ ଏ ମଧ୍ୟମ କାଏ ।
କଣ୍ଠ ଠାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ରନ୍ଧ୍ର ଯାଏ
ଏହି ଶରୀର ବୈକୁଣ୍ଠ ହୁଏ ।”

(ଚତୁର୍ଥ ଖଣ୍ଡ, ୫୧-୫୪ ପଦ)

ମନୁଷ୍ୟର ଏହି ଅନିତ୍ୟ ଦେହରେ ତିନି ପ୍ରକାର ଅବସ୍ଥା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ‘ନିସ୍ୟତ ଜାଗ୍ରତୌ ନିଦ୍ରା’—ଏଥିରୁ ଗୋଟିଏ ଥିଲେ ଅନ୍ୟଟି ରହେନାହିଁ । ଜାଗ୍ରତ ଭାବରେ ମନୁଷ୍ୟ ଯାହା କରିଥାଏ, ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ସେ ସବୁକୁ ଭୁଲିଯାଏ । ଏହି ‘ଜାଗ୍ରତ’ ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ଏବଂ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ହେଉଛି ‘ସ୍ୱପ୍ନ’ । ଏହି ଦୁଇ ମଧ୍ୟରେ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ । ଏହା ହେଉଛି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମଧ୍ୟମ ମାର୍ଗ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ନିବୃତ୍ତି ଉଭୟଙ୍କୁ ରଖି ସାଧନା କରିବାକୁ କହିଛନ୍ତି । ‘ମୃଗଦାବ’ରେ ପ୍ରଥମ ଉପଦେଶ ଦେଲାବେଳେ ସେ ନିଜର ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ କହିଥିଲେ, ଦୁଇପାଖ ଛାଡ଼ି ମଝିରେ ଚାଲ । ବିଷୟ ବାସନାରେ ଲିପ୍ତ ହେବାପରି ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର କୃଚ୍ଛ୍ର ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ଶରୀରକୁ ଶୁଷ୍କ କରିବା ନିନ୍ଦନୀୟ । ଭୋଗ ସହିତ ଯୋଗର ସମନ୍ୱୟ କରିବାର ପରମ୍ପରା ବୋଧ ହୁଏ ପ୍ରଥମେ ଜନକ ହିଁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଗୀତାରେ ଏହାକୁ ନିଷ୍କାମ କର୍ମ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଗଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମଧ୍ୟ ମାର୍ଗ ହେଉଛି ଏହି ଚିନ୍ତାଧାରାର ବିକାଶ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପରି ଅଚ୍ୟୁତ ମଧ୍ୟ ଜାଗ୍ରତ (ଯୋଗ) ଓ ସ୍ୱପ୍ନ (ଭୋଗ) —ଏ ଦୁଇଟିକୁ ଛାଡ଼ି ଶିବଙ୍କ ସୃଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ମାର୍ଗର ଆଶ୍ରୟ ନେବାପାଇଁ କହିଛନ୍ତି,

“ଜାଗ୍ରତ ଭାବ ଏ ବ୍ରହ୍ମାର ସୃଷ୍ଟି
ବିଷ୍ଣୁର ସପାର ସ୍ୱପନ ଯେତି ।
ଦେହ ଅଭ୍ୟନ୍ତରେ ଯେବଣ ଦେହି
ଈଶ୍ୱର ସୃଷ୍ଟି ଜ୍ଞାନ ରୂପେ ହେଇ ।”

(ଚତୁର୍ଥ ଖଣ୍ଡ, ପଦ ୧୦୧-୧୦୨)

ଅଚ୍ୟୁତ ତାଙ୍କ ‘ଶୂନ୍ୟସଂହିତା’ରେ ଶରୀର ଓ ମନର ଯେଉଁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ମନ ଯେପରି ଶରୀରକୁ ଆଶ୍ରୟ କରେ, ଶରୀର ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ମନକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିଥାଏ । ମନ ଓ ଶରୀର ଉଭୟର ସାଧନା ନକଲେ ମଣିଷ ମୋକ୍ଷ ପାଏନାହିଁ । ମନ ଓ ଦେହର ଏହି ପରସ୍ପର ସାପେକ୍ଷିତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କବି କହିଛନ୍ତି,

“ପୁଷ୍ପର ଭିତରେ ବାସ ଯେମନ୍ତ
ଶରୀର ଭିତରେ ମନ ତେମନ୍ତ ।”

(ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ, ୫୪ ପଦ)

ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ କବି କହିଛନ୍ତି,

"ତ୍ରି ମନ ସହିତଂ ଦେହକୁ ନସ୍ତନ୍ତି
ଦେହର ସଙ୍ଗେ ବୁଦ୍ଧି ନାଶ ଯାଇ ।
ଯେସନ ବହ୍ନିକ କମାର ଶାଳେ
ମ ତ ଖ·ଉଥାଇ ତବତ ଫାଳେ ।
ତେସନ ମନ ଦେହ ସଙ୍ଗେ ଥାଇ
ସବୁ ମୁହିଂ ଅଛୁ ନାମେକ ବନ୍ଧ ।"

(ତୃତୀୟ ଖାନ, ୪୭-୪୮-୪୯ ପଦ)

ଦେହର ରକ୍ଷା ଓ ମନର ସଂଯମତା ହେଉଛି ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ମାର୍ଗର ପ୍ରଥମ ସୋପାନ । ସେ ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଉପମା ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ପୁଷ୍ପ ଭିତରେ ବାସ ପରି ଶରୀର ଭିତରେ ମନ ଏବଂ ଇକ୍ଷୁ ଭିତରେ ଗୁଡ଼, ଦୁଗ୍ଧ ଭିତରେ ଘୃତ ପୁଣି ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଲବଣ ପରି ମନ ଭିତରେ ଜ୍ଞାନ ବିରାଜମାନ କରିଛି । ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ଉପମା ଓଡ଼ିଆ ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟରେ ଅତି ପରିଚିତ । ଦେହକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ବା ଚିହ୍ନିବା ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ସାଧନା ପ୍ରଣାଳୀର ପ୍ରଥମ ସୋପାନ । ସେଥିପାଇଁ ସେ ଦେହପ୍ରତି ସାଧକର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରି କେତେବେଳେ ଦେହର ଉତ୍ପତ୍ତି କଥା, କେତେବେଳେ ଦେହ ସହିତ ମନର ସମ୍ପର୍କ, କେତେବେଳେ ଦେହ ସହିତ ଜୀବନ ବା ଆତ୍ମାର ସମ୍ପର୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ଦେହର ମହିମା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଅଚ୍ୟୁତ କହନ୍ତି ଯେ—"ଏହା ହେଉଛି ଭଗବାନଙ୍କର ଏକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ବା ଦୁର୍ଲଭ କର୍ମ । କବି କହିଛନ୍ତି—

"କେତେ ବିଜ୍ଞାଣି ଯେ ସଂସାରେ ନାହିଁ
ଯେମନ୍ତ ପ୍ରତିମା ଗଢ଼ିବେ କାହିଁ ।
ବାହାର ପ୍ରକାରେ ଦେଖି ଗଢ଼ିବେ
ଭିତର କାହୁଂ ନିବାଡ଼ି ପାରିବେ ।
ଭିତର କମହିଂ ଯନ୍ତ୍ର ଜାଣିବେ
ବିଷ୍ୟ ଅଗୋଚର କାହୁଂ ଆସିବେ ।
ଭଲ ବିଜ୍ଞାଣୀ ଯେ ପରମାନନ୍ଦ
ଦିଶନ୍ତା କମ ଦେଖନ୍ତାକୁ ଅନ୍ଧ ।"

(ଦ୍ୱିତୀୟ ଖାନ ପଦ ୫୯-୫୭)

ଭଗବାନଙ୍କର ଏହି ଲୀଳା ଅତି ଅଗୋଚର । ଅନେକ ବିଦ୍ୟା ଜାଣିଥିଲେ ମନୁଷ୍ୟ ପରି ଗୋଟିଏ ରୂପ ଗଢ଼ିବା ସହଜ ନୁହେଁ । କେବଳ ବିଦ୍ୟା ନୁହେଁ ପାତାଳର ଅଧିପତି ବାସୁକୀ, ସ୍ୱର୍ଗର ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ର, ବିଭିନ୍ନ ଅସୁର, କୋଟିଏ ଦେବତା ଏବଂ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଭୁବନର ସବୁ

ମହାରାଜା ମିଳିଲେ ମଧ୍ୟ ଏଥିରୁ ଗୋଟିଏ ଗଢ଼ି ପାରିବେ ନାହିଁ । ଏହି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲୀଳାକୁ ଜାଣିବା କେବଳ ବିବେକୀମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ । କବି ଏହାକୁ 'ପରଚେ ଜ୍ଞାନ' କହିଛନ୍ତି । ଅନେକ କହନ୍ତି ଯେ ଦେହ ଭିତରେ ଆତ୍ମା ଥାଏ । ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଅନେକ ବ୍ୟଗ୍ରତା ପ୍ରକାଶ କରିଥାନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତ ସେହିମାନଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କହିଛନ୍ତି—

"ଥୂଳର ତୋତେ ଅଗୋଚର ଯହିଁ
ନ ଥିଲୁ ଗୋଚର କରିବୁ କାହିଁ ।"

(ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ ପଦ ୭୦)

ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ଶରୀର ଭିତରେ ଏପରି ଅନେକ କଥା ଅଛି ଯାହାକୁ ମଣିଷ କେବେ ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ । ଉଦାହରଣ ପାଇଁ ସେ କହିଛନ୍ତି—

"ତୋହର ଶିର ତୋର ତହିଂ ଶୋଭା
ସେ କଂପା ତୋତେ ନଦିଶଇ ଅବା ।
ପିଠି ଆଉ କରି ଏ କଟୀବନ୍ଧ
ସ୍ଥାନଇ ନଦିଶଇ ବିଷମ ଧନ୍ଦ ।
ଏହିଠାରେ ଥାଇ ଏତେକ ବଣା
ଆଖି ଥାଉଂ ଥାଉଂ ହୋଇଛୁ କଣା ।"

(ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ, ପଦ ୭୧-୭୩)

ମଣିଷ ଯେ ନିଜକୁ ଦେଖିପାରେନି ସେ କଥାକୁ ଅତି ଜୀବନ୍ତ ଭାଷାରେ କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ମଣିଷ ଯେଉଁ ଆଖିଦ୍ୱାରା ଜଗତକୁ ଦେଖିପାରେ, ସେଇ ଆଖିକୁ ଦେଖିବା ତା' ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଅଥଚ ଏହା ଅତିଦୂର ନୁହେଁ, ବାଡ଼ ବି କେହି ଦେଇନାହିଁ । ତେଣୁ ମଣିଷ ଏହାକୁ ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ । ଏହିପରି ବହୁ ରହସ୍ୟ ଏହି ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାବେଳେ ଜୀବ ପରମ ଓ ଆତ୍ମାର ରହସ୍ୟ ଜାଣିବା ମନୁଷ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଯେ ଅତ୍ୟନ୍ତ କଷ୍ଟ, ଏହା ସମସ୍ତେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିପାରିବେ ।

ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀରର ଏହି ରହସ୍ୟ ଭେଦ କରିବା କେବଳ ଗୁରୁ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ସମ୍ଭବ । ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ମତରେ ଗୁରୁବଚନ ଅତି ଅମୂଲ୍ୟ । ସକଳ ବେଦ, ପୁରାଣର ସାର । ଏହା ହେଉଛି ବିଷମ ସନ୍ଧି ଓ ବିବେକର ବିଗ୍ରହ । ଏଥିରେ ଥରେ ରମିଲେ ଅନ୍ୟ କଥା ମନକୁ ଆସେ ନାହିଁ । ଯେପରି ଥରେ ଅମୃତ ପାନକଲେ ଅନ୍ୟ ସବୁ ଜିନିଷ ବିଷପରି ଜଣାଯାଏ, ସେହିପରି ଗୁରୁ ମହିମାର ଗୁଣ ଥରେ ଜାଣିଲେ ମନୁଷ୍ୟ ନିକଟରେ କୋଟି ଇନ୍ଦ୍ରପଦ ତୁଚ୍ଛ ହୋଇଯାଏ ।

ଅଚ୍ୟୁତ ଗୁରୁଙ୍କର ମହିମା ପ୍ରକାଶ କରି କହିଛନ୍ତି,

"ଅନଳ ଜଳ ଝଡ଼ରେ ନିଶଙ୍କ
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ ଗଲେ ଶ୍ରମ ନୁହେଁ ବାଙ୍କ ।

ନାନା ଦେହ ବନ୍ଧ ଯେ ତହିଂ ମଣ୍ଡି
ମୃତ୍ୟୁ ଦେବତା ନପାରଇ ଗଣ୍ଡି ।
ରସିଲେ ମୁକତ ମିଶିଲେ ସଙ୍ଗ
ଜାଣି ପାଶଲେ ଅଜାମ୍ବର ଅଙ୍ଗ ।
କୀଟଂ ବ୍ରହ୍ମପାଏ ଜାବେ ଅଜାବେ
ଅଚ୍ଛେଦ ହୋଇଅଛୁ ସର୍ବ ଗର୍ଭେ ।
ଜଗତ ଭିତରେ ଯେତେ ରଚନା
ତହିଂ କ ସବୁ ଉପାଲମ୍ୟ ବିନା ।"

(ପ୍ରଥମଖାନ୍, ୫-୯ ପଦ)

✓କବି ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ମତରେ ଗୁରୁ ହେଉଛନ୍ତି ସାଧକର ପ୍ରକୃତ ମାର୍ଗୋପଦେଷ୍ଟା । ଏହି ଗୁରୁବଚନର ମହିମା ଦ୍ୱାରା ହିଁ ମଣିଷର ମାୟା ଜାଲ ଛିନ୍ନ ହୁଏ ଓ ଦର୍ପଣ ଭଳି ଜ୍ୟୋତିପ୍ରକାଶ ପାଇବା ପରେ ସମସ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରର ରହସ୍ୟ ଭେଦ କରେ । ମଣିଷ ଯାହାକୁ ଆଖିରେ ଦେଖେ ସେସବୁ ମିଥ୍ୟାବନ୍ତ ଭ୍ରାନ୍ତିସ୍ୱମାନ ହେଲେ ହେଁ ଏହାର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱଭାବକୁ ଚିହ୍ନିବା ଗୁରୁବଚନ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ । ଗୁରୁବଚନର ଏହି ମହିମା ସତ୍ତ୍ୱେ ଗୁରୁ କେବଳ ପଥିକ୍ପ ପରି ବାଟ ଦେଖାଇ ଦିଅନ୍ତି ।

ଯେପରି ବାଟ ଦେଖାଇବା ଲୋକ ପଥିକ୍ସ ସାଙ୍ଗରେ ଯାଏ ନାହିଁ ସେହିପରି ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟକୁ କେବଳ ବାଟ ଦେଖାଇ ଦିଏ ଏବଂ ଶିଷ୍ୟ ଅରେ ବାଟ ଦେଖି ଦେବା ପରେ—

"ଶାନ୍ତ ଖଡ୍ଗେ ଭ୍ରାନ୍ତିକି ହାଣିବ
ଆତ୍ମା ନାରାୟଣ ବୋଲି ଜାଣିବ ।
ସ୍ଥାନୁ ଅପ୍ରମେୟ ସୁଖାନନ୍ଦ
ଓ ମନ୍ତ ଅକ୍ଷରେ ପ୍ରକାଶ ଦେହ ।
ପଦ ପରତେ ଯେ ମୋକ୍ଷ ମାଗିବ
ଝଡ଼ିଲ ପତ୍ର ପାଲଟି ଲାଗିବ ।"

(ତତ୍ତ୍ୱସ୍ୱଖାନ୍, ୧୧୧-୧୧୩ ପଦ)

ଗୁରୁ କେବଳ କର୍ମ ଅକର୍ମ ଭିତରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଇଦିଏ । ଏହାପରେ ଶିଷ୍ୟର କାମ ହେଉଛି ନିଜର-ବିବେକ, ଜ୍ଞାନ ଓ ଅନୁଭବ ଦ୍ୱାରା ଗୁରୁବଚନକୁ ଅନୁସରଣ କରି ଜ୍ଞାନପଥରେ ପଥିକ ହୋଇ ନିର୍ବାଣ ଲାଭ କରିବ । ଯେଉଁ ନିରଞ୍ଜନ ସ୍ଥାନକୁ ମନପବନ ପ୍ରବେଶ କରିପାରେ ନାହିଁ, ଯେଉଁ ସ୍ଥାନକୁ କେବଳ ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶ ହିଁ ସାଧକକୁ ନେଇପାରିଥାଏ । ସେଥିପାଇଁ ଅଚ୍ୟୁତ ବାରମ୍ବାର କହିଛନ୍ତି ;

ଗୋ ୯

"ଆରମ୍ଭ ପଟ ପରତେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ
ଆତ୍ମ ଉପଦେଶେ ଏକୁଟ ପ୍ରିତ ।

ବିଗୁଣ ହେଲା ନ କରିବ ପୁଣି
ସାଧନା ବିଧି ଗୁରୁ ମୁଖେ ଶୁଣି ।
ବିନା ସାଧନା ସିଦ୍ଧି ପୂର୍ଣ ନାହିଁ
ବିନା ଉଦ୍‌ଯୋଗେ କର୍ମହିଁ ନାହିଁ ।
ଏମନ ପଥେ ଅନୁଭବ କଲେ
ଦେହ ଯେକ ଥିବ ସଂସାର ଭୁଲେ ।"

(ଚତୁର୍ଥଖଣ୍ଡ, ୧୨୩-୧୨୬ ପଦ)

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗୁରୁଙ୍କର ମହିମା ଯେଉଁ ଭାବରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ଥିଲା ବୌଦ୍ଧ, ସିଦ୍ଧ ଓ ନାଥମାନଙ୍କର ପ୍ରଦର୍ଶିତମାର୍ଗ ।

ଗୁରୁଙ୍କ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟରେ ଏହାର ମହତ୍ତ୍ୱ ବିଶେଷ ଭାବେ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନେ ତାଙ୍କୁ ମାର୍ଗୋପଦେଷ୍ଟା, ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ କଲ୍ୟାଣମିତ୍ର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ମାର୍ଗରେ ଗଲେ ନିର୍ବାଣ ସହଜରେ ମିଳେ । କାରଣ ସେ ହେଉଛନ୍ତି ଏକମାତ୍ର ମାର୍ଗୋପଦେଷ୍ଟା (ଧମ୍ମପଦ, ଗାଥା-୨୭୬) । ସେମାନେ ଗଦ୍‌ଗଦ୍ ସ୍ୱରରେ କୁହନ୍ତି "ସବ୍‌ବେ ତଂ ଶରଣଂ ଯନ୍ତି, ତ୍ୱଂ ନୋ ସତ୍ଥା ଅନୁତ୍ତରୋ ।" ଅର୍ଥାତ ଆମ୍ଭେମାନେ ଆପଣଙ୍କର ଶରଣ ପଶୁଛୁ ଓ ଆପଣ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ସର୍ବୋତ୍ତମ ଗୁରୁ (ସୁତ ନିପାତ, ହିନ୍ଦୀ ଅନୁବାଦ-ପୃ ୩୫) । ଗୁରୁଙ୍କର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ସିଦ୍ଧଯୁଗରେ ଆହୁରି ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା । ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କ ମତରେ ଗୁରୁଦୀକ୍ଷା ବିନା ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଶରୀର ଭିତରେ ଥିବା ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଜାଣିବା ତ ଦୂରର କଥା (ହିନ୍ଦୀ କାବ୍ୟଧାରା, ପୃ ୧୦-୧୧) । ଭବସାଗରକୁ ପାରିହେବାକୁ ହେଲେ ସଦ୍‌ଗୁରୁଙ୍କ ବଚନ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ନୌକା । "ସଦ୍‌ଗୁରୁ ବଅଣେ ଧର୍ ପତଓ୍ୱାଲ" (ସରହପା, ହିନ୍ଦୀ କାବ୍ୟଧାରା, ପୃ-୧୮) । ଗୋରଖନାଥ ଗୁରୁଙ୍କର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି—ଗୁରୁହୀନ ପୃଥିବୀ ପ୍ରଳୟରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ—"ନିଗୁରୀ ପିରଥୀ ପରଲୈ ଜାଇ" (ଗୋରଖବାନୀ, ପୃ-୫୦) । ଯେଉଁମାନେ ଗୁରୁ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ ସେମାନେ ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ି ଅବଗୁଣ ଧାରଣ କରନ୍ତି (ଗୋରଖବାନୀ, ପୃ-୫୧) । ଯେଉଁମାନେ ଗୁରୁ ଖୋଜି ତାଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ସେମାନେ ଅମର ହୋଇଯାନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ଗୋରଖନାଥ ଘୋଷଣା କରି କହିଛନ୍ତି ;

"ଗୁରୁ ଧାରଣ କରୋ, ବିନା ଗୁରୁରେ ରୁହ ନାହିଁ
ହେ ଭାଇ ଗୁରୁ ବିନା, ଜ୍ଞାନ ମିଳେ ନାହିଁ ।"

(ଗୋରଖବାନୀ, ପୃ-୧୨୮)

କବୀର ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ଗୁରୁ ବିନା ଚେଲାର ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ । (କବୀର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃ-୧୨୮) । ଗୁରୁଙ୍କର ମହିମା ଅନନ୍ତ । ସେ ମନୁଷ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଉନ୍ମୋଚନ

କରିଥାଅନ୍ତି ଏବଂ ନିର୍ବାଣକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଦେଖାଇ ଦିଅନ୍ତି (କବୀର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃ-୧) । ଗୁରୁ ଓ ଗୋବିନ୍ଦ ଏକ ହେଲେ ହେଁ ଗୁରୁ ଗୋବିନ୍ଦଠାରୁ ବଡ଼ । କାରଣ ଗୁରୁମାଧ୍ୟମରେ ହିଁ ଗୋବିନ୍ଦକୁ ଚିହ୍ନିହୁଏ । ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରଥମେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ବନ୍ଦନା କରିବା ଉଚିତ । (ସନ୍ତବାଣୀ ସଂଗ୍ରହ, ୧ମ ଭାଗ ପୃ-୬) । ଏହିସବୁ ଉଦାହରଣରେ ଏକଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ପରମଗୁରୁ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ତାଙ୍କଠାରେ ଶରଣ-ଯିବାର ଯେଉଁ ପରମ୍ପରା ଆରମ୍ଭ ହେଲା, ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ସିଦ୍ଧ, ନାଥ ପରମ୍ପରାରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆଦୃତ ହେଲା । ସେହି ପରମ୍ପରା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ଅଚ୍ୟୁତ ପରମପଦ, ମହାସୁଖ ବା ନିର୍ବାଣର ପ୍ରାପ୍ତିପାଇଁ ଗୁରୁଙ୍କୁ ହିଁ ସହାୟକ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

ଅଚ୍ୟୁତ ତାଙ୍କ 'ଶୂନ୍ୟସଂହିତା'ରେ ପରମହଂସ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର କରି ଲେଖିଛନ୍ତି ;

"'ଯେବେ ସଦ୍‌ଗୁରୁର ପୁଣ୍ୟ କର୍ମେ
ପରମ ହଂସ ମହାସୁଖ ଭ୍ରମେ ।
ଜ୍ଞାନ ଅମୃତ ଭୋଜନ ତାହାକୁ
ଯୋଗୀଜନ ମାନେ ଚିନ୍ତେ ଯାହାକୁ ।

(ଚତୁର୍ଥ ଖଣ୍ଡ, ୬୮-୭୧ ପଦ)

'ହଂସ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ସର୍ବପ୍ରଥମେ ସିଦ୍ଧ ସରହପାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରୁ ହିଁ ମିଳିଥାଏ । ଦୋହାକୋଷର ଦ୍ୱିତୀୟ ପଦରେ ସରହପା ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ପାଇଁ 'ହଂସ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି ;

"ଜଇ୍ଁ ଣଗ୍ଗୁଅ ହୁଅବିହ ହୋମେଁ, ଅକ୍‌ଖି ଉହାବିଅ କଡ଼୍ଢୁଏଁ ଧୂମେଁ ।
ଏକଦଣ୍ଡି ତିଦଣ୍ଡି ଉଅଓଁ । ବେସେଁ, ବିଣୁଆହୋଇଅଇ ହଂସା ଉଏସେଁ ।"

(ଦୋହାକୋଷ, ପୃଷ୍ଠା-୬)

ଚର୍ଯ୍ୟାପଦର ୨୪ ନଂ କବିତାରେ ମନ ପାଇଁ ହଂସ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି (ସିଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ, ପୃ-୪୫୬) । ଗୋରକ୍ଷନାଥ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅର୍ଥରେ ହଂସ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି ;

"ସୋହଂ ବାଇ ହଂସା ରୂପୀ ପ୍ୟଂଡ୍ୟୌ ବହୈ"

(ଗୋରଖବାଣୀ, ପୃ-୧୧)

କବୀର ଦାସ ମଧ୍ୟ ଜୀବକୁ ହଂସ କହିଛନ୍ତି,

"ଜାହୁ ହଂସ ପଚ୍ଛିମ ଦିସା, ଖିରକୀ ଖୁଲଓ୍ୱାଓ"

ସରହପା, ଗୋରକ୍ଷନାଥ, କବୀରଙ୍କର ରଚନାବଳୀରେ ହଂସର ପ୍ରୟୋଗ ମିଳୁଥିଲେ ହେଁ ପରମହଂସ ଶବ୍ଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ରଚିତ

'ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଯୋଗସାର' ଟୀକରେ ହଂସ, ସୁହଂସ ଓ ପରମ ହଂସର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଏଠାରେ ହଂସ ଯେପରି ଜୀବର ପ୍ରତୀକ, ସେହିପରି ପରମହଂସ କହିଲେ ପରମାତ୍ମାକୁ ହିଁ ବୁଝାଏ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଜ୍ଞାନ ବିଗ୍ରହର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଲକ୍ଷ୍ୟରୂପେ ନିର୍ବାଣ ମୁକ୍ତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହାକୁ ସେ ପରମାନନ୍ଦ ମହାସୁଖ ଏବଂ ସବୁଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବିଷୟ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଥରେ ନିର୍ବାଣ ମୁକ୍ତିର ସ୍ୱାଦ ପାଇଲେ, ସାଧକଙ୍କୁ ଆଉ କିଛି ରୁଚେନାହିଁ । ସେ ସବୁବେଳେ ତାହାକୁ ହିଁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥାଏ । ଏହି ପରମପଦ ପ୍ରାପ୍ତି ଦ୍ୱାରା ସାଧକ ପ୍ରବୃତ୍ତିର କୁବାସନାରୁ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ କରେ ଏବଂ ମହାଜାଡ଼ ଛେଦନ କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୁଏ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ନିର୍ବାଣର ଅବସ୍ଥାକୁ ପରମ ସୁଖ, ଅନନ୍ତ ଓ ଅପାର କୁହାଯାଇଛି । ଏହା ଏକ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଅବସ୍ଥା । ଏହାର ସନ୍ଧାନ ଇହଲୋକରେ ବା ପରଲୋକରେ କରାଯାଇପାରେନା । ନିର୍ବାଣର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି କବୀର କହିଛନ୍ତି—"ଏହା ଏପରି ଏକ ଅବସ୍ଥା ଯେଉଁଠାରେ ଶବ୍ଦ, ସ୍ୱାଦ ଓ ଶୋଭା ନଥାଏ । ମାତା, ପିତା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟମାନଙ୍କର ମାୟା ନଥାଏ । ଏଠାରେ ପକ୍ଷୀ, ଜୀବଜନ୍ତୁ ବା ଦେବୀ ଦେବତା ନଥାନ୍ତି । ଏହା ମଧ୍ୟ ଜାତି ବା କୁଳଭେଦକୁ ସ୍ୱୀକାର କରେ ନାହିଁ । ଏଥିରେ ପବିତ୍ର ଓ ଅପବିତ୍ର ଭାବନା ମଧ୍ୟ ନଥାଏ ।"

(କବୀର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ପୃ-୨୪୩)

ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ ନିର୍ବାଣ ପ୍ରାପ୍ତିକୁ ଲିଭିଯାଉଥିବା ପ୍ରଦୀପ ସହିତ ତୁଳନା କରିଅଛନ୍ତି । ଯେପରି ତେଲ ଓ ବତୀର ସହାୟତାରେ ପ୍ରଦୀପ ଜଳୁଥାଏ ଏବଂ ତେଲ, ବତୀ ସମାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ପ୍ରଦୀପ ଲିଭିଯାଏ ସେହିପରି ସାଧକର ରାଗ, ଦ୍ୱେଷ, ମୋହ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯିବା ପରେ ସେ ନିର୍ବାଣକୁ ପ୍ରାପ୍ତହୁଏ । କବୀର ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ; "ଯେତେବେଳେ ଯାଏ ଦୀପରେ ବତୀ ବା ତେଲ ଅଛି ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ଭୟ ଭାବେ ଜପ କର । ଯେତେବେଳେ ତେଲ ସରିଯିବ ସେତେବେଳେ ସାଧକର ସବୁକଳୁଷ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯିବ ଓ ସେ ପରମସୁଖ ବା ପରମପଦ ନିର୍ବାଣପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସେଥିରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯିବ ।" କବୀର କହିଛନ୍ତି,

"କବୀର୍ ନିର୍ଭୟ ନାମ୍ ଜପୁ, ଜବ୍ ଲଗି ଦୀଓ୍ୱା ବାତି
ତେଲ୍ ଘଟେ ବାତି ବୁଝୈ, ତବ୍ ସୋଓ ଦିନ୍‌ରାତି ।"

(ସନ୍ଥବାଣୀ ସଂଗ୍ରହ, ୧ମ ଭାଗ, ପୃ-୭)

ଅଚ୍ୟୁତ ମଧ୍ୟ ଏହି ଉପମାକୁ କର୍ମ ଅଭ୍ୟାସର ବଧପାଇଁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ କରିଛନ୍ତି—

"କର୍ମ ଅଭ୍ୟାସର ବଧ ଯେମନ୍ତ ।
ଦୀପ ଦହୁଡ଼ ଜାଳିବା ଯେମନ୍ତ ।
ସର୍ବ ସଂଯୋଗେଣ ଦୀପଜାଳିବା
ନିର୍ବାତ ମନ୍ଦିରେ ପ୍ରତିପାଳିବା ।

ଢେଲ ବଳାତା ଅବଶେଷ ବୁଝି
ପୁଣ ପୁରଇ ପୁଣ ଦେବା ଡେଙ୍କ ।
ଘଟନ କଲେ ଅବରୋଧେ ଥାଇ
ତାବତ ସେ ପାପ ନାଶ ନଯାଇ ।'

(ତତ୍ତ୍ୱଖଣ୍ଡନ, ପଦ ୩୭-୩୯)

ଉପମାନ ଓ ଉପମେୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଥିଲେ ହେଁ ଅଚ୍ୟୁତ ଏହି ଉପମା ପ୍ରୟୋଗ କଲାବେଳେ ତାଙ୍କ ମନ ଭିତରେ ନିର୍ବାଣ ପାଇଁ ଚାଲୁଥିବା ଉପମା ଯେ କାମ କରୁଥିଲା ତାହା ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେ ।

ଅଚ୍ୟୁତ 'ଗୁରୁଭକ୍ତିଗୀତା' ରଚନା କଲାବେଳେ ତାଙ୍କର ଭାଷାକୁ ସଜୀବ କରିବାପାଇଁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଆଚରିତ ମାର୍ଗ ଅର୍ଥାତ ଲୋକଭାଷାର ଯେ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି ତାହାନୁହେଁ, ଏଥିରେ ଏହି ଭାଷାକୁ ଶକ୍ତିଶାଳୀ କରି ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ବହୁ ପ୍ରଚଳିତ ଉପମାର ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଉଦାହରଣ ପାଇଁ 'ମୃଗତୃଷ୍ଣାଜଳେ ମୀନ', 'ସ୍ୱପ୍ନେଧନ', 'ହସ୍ତ ପାତିଲେ କି ଚନ୍ଦ୍ରମା ପାଇଁ', 'ନିଶୁଣି ବାନ୍ଧିକି ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଇ', 'କଞ୍ଚାମାଟି ଘଟ', 'ଜାଳନ୍ଧର ପୋକ', 'ପାଣିଫୋଟକା', 'ଜଳବମ୍ବ', 'କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ', 'ଶଶି ଓ ଜଳଘଟି' 'ପାପ ଓ ହାଣ୍ଡିଭଙ୍ଗା', 'ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ବାଦ୍ୟ ଓ ସ୍ୱର', 'ଅନଳ ଭିତରେ ଧୂମ', 'ବାଉଁଶ ଭିତରେ ପବନ', 'ଆଦିତ୍ୟ ଆସ୍ୱାଦ ଛାୟା', 'ଫୁଲ ଓ ଫଳ', 'ବଣିଜାର', କମାରଶାଳର ଅଗ୍ନି', 'ଅନ୍ତରୀକ୍ଷରେ ଭ୍ରମୁଥିବା ରେଣୁ ଓ ତୃଣ', 'ପୁଷ୍ପ ଭିତରେ ଥିବା ବାସ', 'ଇକ୍ଷୁ ଭିତରେ ଥିବା ଗୁଡ଼', 'ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଲବଣ', 'କୁମ୍ଭାଟିଆ ପୋକ', 'ଦର୍ପଣ', 'କାଷ୍ଠ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ବହ୍ନି', 'ପଥିକକୁ ପଥ ଦେଖାଇବା', 'ଜଳରେ ବୁଦ୍‌ବୁଦ୍ ଉଠିବା', 'ଘର ଓ ଗୃହସ୍ଥ', 'କଦଳୀ ମଞ୍ଜ', ନଟ ପ୍ରଭୃତିକୁ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇପାରେ ।

ଏଥିରୁ ପାପ ହାଣ୍ଡିଭଙ୍ଗା ଉପମା ପରି 'କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ' ଉପମା ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟରେ ଅଳ୍ପ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପରେ ମିଳିଥାଏ । ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ ନିଜକୁ କୃଷକ ବୋଲି କହୁଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର କୃଷି ଅମୃତ ଫଳ ଉତ୍ପନ୍ନ କରୁଥିଲା । ଏକଦା କୃଷି ଭାରଦ୍ୱାଜ ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ କହିଲା—"ହେ ଶ୍ରମଣ ! ମୁଁ ହଳକରେ ଓ ବିହନ ବୁଣେ । ଜମି ଚଷି ମୁଁ ଖାଏ । ଆପଣ ମଧ୍ୟ ଜମି ଚାଷକରି ଖାଆନ୍ତୁ ।" ଏକଥା ଶୁଣି ବୁଦ୍ଧ କହିଥିଲେ—"ହେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ! ମୁଁ ବି ଜମିଚାଷ କରି ଖାଉଛି ।" ଏକଥା ଶୁଣି ଭାରଦ୍ୱାଜ ପୁଣି ପଚାରିଲେ "ଆପଣଙ୍କ କୃଷି କ'ଣ ?" ବୁଦ୍ଧ ଉତ୍ତର ଦେଇ କହିଲେ—"ଶ୍ରଦ୍ଧା ହେଉଛି ମୋର ବୀଜ, ତପ ହେଉଛି କୃଷି, ପ୍ରଜ୍ଞା ହେଉଛି ଜୁଆଳି ଓ ହଳ । ମନଦ୍ୱାରା ହଳକରି ସ୍ମୃତିରୂପୀ ଫାଳ ସାହାଯ୍ୟରେ ସତ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ କରିବା ମୋର ଚାଷ । ନିର୍ବାଣ ପ୍ରାପ୍ତିରେ ମୋର ବିଶ୍ରାମ ହୁଏ । ଉତ୍ସାହ ହେଉଛନ୍ତି ମୋର ବଳଦ । ମୁଁ ଯେଉଁ କୃଷିକରେ ସେଥିରୁ ଅମୃତ ଫଳ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ମନୁଷ୍ୟ ସବୁ ଦୁଃଖରୁ ମୁକ୍ତିପାଏ ।" (ସୁତ୍ତନିପାତ, ପୃ ୧୫-୧୭)

କବୀର ମଧ୍ୟ ନିଜକୁ କୃଷକ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେ ହଳକରି ପରମପଦ-ରୂପୀ ଫଳ ପାଇଥାନ୍ତି । (ସନ୍ଥବାଣୀ ସଂଗ୍ରହ, ୧ମ ଭାଗ-ପୃ ୧୪)

ଅଚ୍ୟୁତ ମଧ୍ୟ କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ ଉପମାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ହେଁ ପ୍ରୟୋଗ ଭେଦରେ ଏହା ପୃଥକ ହୋଇଯାଇଛି । ସେ ନିଜକୁ କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ ନକରି ସାଧାରଣ ଭାବେ କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ ଉପମା ଦେଇଛନ୍ତି ;

"ସ୍ଥାନ ଜାଣି ବୀଜ କଲେ ସଂଯୋଗ
ଅବଶ୍ୟ ଇଚ୍ଛ ହୋଏ ଫଳ ଭୋଗ ।

ଯେହ୍ନେ କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ ମଣ୍ଡି ବନ୍ଧିଲେ
ବାହୁଡ଼ି ସେହି ମଣ୍ଡି ତହିଁ ଫଳେ ।

କେବଳ ଭୂମି କରଷଇ କୃଷୀ
ଇଚ୍ଛା ସୁଖେ ଫଳ ଫଳଇ ଆସି ।

ସହଜେ ଯେ ଯାହା ଗୁଣ ବିକାରେ
ବୀଜ ଭିତରୁ ନିଜ ରୂପ ଧରେ ।

ସେହି ବୀଜ ଅନ୍ୟ ଠାବେ ଥୋଇବା
ଅନେକ ପ୍ରକାରେ ଧ୍ୱଂସି ହୋଇବା ।"

(ଦ୍ୱିତୀୟ ଶୂନ୍ୟଖାନ, ୯୮-୧୦୨ ପଦ)

ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ସେ ପିତାମାତାଙ୍କୁ କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ 'ଶୂନ୍ୟଖାନ'ରେ ପରର ହିତପାଇଁ ଯେଉଁ ଉପଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ଏହାର ତତ୍ତ୍ୱକୁ କେବଳ ଅନୁଭବୀ ଲୋକ ହିଁ ଜାଣିପାରିବ । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଲେ ହେଁ ଏଥିରେ ଏପରି ବହୁ ତତ୍ତ୍ୱ ନିହିତ ଯାହାକି ସାଧାରଣ ପାଠକର ଅଗମ୍ୟ । ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ ଅପାର ଜ୍ଞାନ ମିଳିଥାଏ । ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ଭାଷାରେ— "ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ସ୍ୱୟଂ ନିରଞ୍ଜନ ସ୍ୱରୂପ, ଯାହା ସମସ୍ତ ଜଗତକୁ ନିବିଡ଼ ଭାବେ ଆବୃତ କରିଅଛି, ଯାହାକି କେବଳ ସଦ୍‌ଗୁରୁର କରୁଣାଦ୍ୱାରା ଏବଂ ସାଧକର ଅନୁଭବ ଦ୍ୱାରା ଜାଣିହୁଏ, ତାହାକୁ ସାଧାରଣ ଭାବେ ଆଲୋଚନା କରି ହୁଏନା ।" କେବଳ ସମୁଦ୍ରକୁ ଦୁବରେ ଶୁଖାଇବାପାଇଁ ଚେଷ୍ଟାକଲା ପରି ଏହି ଆଲୋଚନାରେ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କର 'ଶୂନ୍ୟଖାନ' ଏବଂ ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧ ନାଥ ପରମ୍ପରା ସହିତ ଏହାର ସମ୍ପର୍କକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ସେଇ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ଭାଷାରେ ଏହି ଆଲୋଚନାକୁ ସମାପ୍ତ କରିବାପାଇଁ କୁହାଯାଇପାରେ ;

"ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଭଣ୍ଡାର ଗୁପତ ସାର
ଏଥିର ବିଧି ଅପାରୁ ଅପାର ।

ଶୁଣି ପୁଞ୍ଜଜନେ ଗୁଣବନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟି
ଯେ ଯେତେ ଭଜନ ଯେତେ ପ୍ରତିଷ୍ଟି ।

ମଣିବା ଦୁର୍ଲଭ ଶୁଣିବା ସୁଖ
ଦୁଃଖୀ ସେ ଜାଣଇ ଦୁଃଖୀର ଦୁଃଖ ।

(ଗୁରଖାନ, ପୃ-୧୫୧-୧୬୨)

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଯେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲେ, ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶା ତଥା ଭାରତବର୍ଷରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପୂର୍ବ ପ୍ରଭାବ ଆଉ ନଥିଲା । ମୁସଲମାନମାନେ ବୌଦ୍ଧବିହାର ସବୁକୁ ଧ୍ୱଂସ କରିଦେବା ଫଳରେ କେତେକ ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁ, ଓଡ଼ିଶା, ଆସାମ ଓ ନେପାଳ ପ୍ରଭୃତି ଜନପଦ ସ୍ଥାନରେ ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । କେତେକ ବେଶ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ସହ ମିଶିଗଲେ । କେତେକ ନିଜକୁ ସିଦ୍ଧ, ସନ୍ତ ଓ ନାଥ ମାର୍ଗର ସାଧକଭାବେ ପରିଚିତ କରାଇଲେ । ହିନ୍ଦୁରାଜା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଆକ୍ରମଣରେ ବିବ୍ରତ ହୋଇ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁ ବଣ-ଜଙ୍ଗଲରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଲେ । ଓଡ଼ିଶା ଓ ବଙ୍ଗଳାରେ ଏମାନଙ୍କୁ କେତେକ ଧର୍ମଠାକୁରଙ୍କୁ ସେବାକରି ଧର୍ମ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ନାମରେ ଏକ ନୂଆ ମାର୍ଗ ସୃଷ୍ଟିକଲେ । ଏହିପରି ବହୁଭାବେ ଓ ବହୁ ରୂପରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଜୀବିତ ଥିଲେ ହେଁ ଏହି ମାର୍ଗର ସାଧକମାନେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନଭାବେ ରହିବାକୁ ବିଶେଷ ପସନ୍ଦ କରୁଥିଲେ । ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ଅପେକ୍ଷା ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଅଧିକ ପ୍ରଭାବ ଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଇଥାଏ । ପ୍ରାଚୀ କୂଳରେ ବହୁ ବୌଦ୍ଧମଠ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ଶୂନ୍ୟସଂହିତା, ଚୈତନ୍ୟଦାସଙ୍କ 'ନିର୍ଗୁଣମାହାତ୍ମ୍ୟ', ଶାରଳାଦାସଙ୍କ 'ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ' ଓ ଈଶ୍ୱର ଦାସଙ୍କ ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତରୁ ସୂଚିତ ହୁଏ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧାବତାର ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା, ସେ ଯୁଗରେ ଏକ ସ୍ୱୀକୃତ ଭାବ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲା । ସାରଳା, ବଳରାମ, ଅଚ୍ୟୁତ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ କବିଙ୍କ ଲେଖାରେ ଜଗନ୍ନାଥ ବୌଦ୍ଧ ଅବତାର ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିରର ଦଶାବତାର ଚିତ୍ରରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ଜଗନ୍ନାଥ ବିଦ୍ୟମାନ । ଏହିସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ଅଧିକ ଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଇଥିଲେ ହେଁ, ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ଫଳରେ ଏହା ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ଆଉ ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇ ରହି ପାରିଲା ନାହିଁ । ଅଚ୍ୟୁତ, ବଳରାମ, ଯଶୋବନ୍ତ, ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଅନନ୍ତଙ୍କ ପରି ସାଧକ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସାଧନାର ସାରବତ୍ତା ପ୍ରଚାର କରୁଥିଲେ ହେଁ ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଯୋଗାରୂଢ଼ ସ୍ୱାମୀ ଓ ବୌଦ୍ଧାବତାର ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରୁଥିଲେ ହେଁ, ତାଙ୍କୁ 'କରୁଣା ସିନ୍ଧୁ' ଓ 'ଆରତ ଜନମାନଙ୍କର ବନ୍ଧୁ' ରୂପେ ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତ ସେଥିପାଇଁ 'ଗୁରୁଖାନ' ରେ ଆରମ୍ଭ, ଘଟ, ପରଚେ ଓ ନିଷ୍ପତ୍ତି ଯୋଗର ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ମୁଖ୍ୟଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିଲେହେଁ ଏବଂ ସାଧକ-ମାନଙ୍କୁ ବିଶେଷ କରି ବୋଧଜନ ଓ ବିବେକବନ୍ତ (୪-୧୩୦) ହେବାକୁ ଉପଦେଶ

ଦେଇଥିଲେହେଁ, ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ପାରିନାହାନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ବନ୍ଦନା କଲାବେଳେ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କର ଏହି ଭାବନା ସ୍ପଷ୍ଟ ।

"ଉତ୍କଳ ଶ୍ରୀମୁଖ ରାଜୀବ ଡୋଳା
ଭବ ଜଳଧି ଅକାରଣେ ଭେଳା ।
ଭଗତ ଜନ ମାନଙ୍କର ପାଇଂ
ରୂପ ହୋଇଅଛୁ ଅରୂପ ହୋଇ ।"

(ତୃତୀୟ ଖାନ-୧୩୧-୧୩୨ ପଦ)

'ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା'ର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଅଚ୍ୟୁତ ମୁଖ୍ୟତଃ ଜଣେ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗୀ ସାଧକ ଭାବେ ପରିଚିତ । ବୁଦ୍ଧଦେବ, ସରହପା, ଗୋରଖନାଥ ଓ କବୀର ପ୍ରଭୃତି ନିର୍ଗୁଣମାର୍ଗୀ, ସାଧକମାନଙ୍କ ଉପଦେଶ, ପ୍ରଦର୍ଶିତ ସାଧନ ମାର୍ଗ ସହ 'ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା' ର ସାଦୃଶ୍ୟ ଏହାହିଁ ପ୍ରମାଣିତ କରେ । ସେ ଯେ ବୌଦ୍ଧ, ସିଦ୍ଧ, ସନ୍ଥ ଓ ନାଥ ମାର୍ଗୀୟ ସାଧକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ ଭାବେ ପ୍ରଭାବିତ ଥିଲେ ଏହା ତାଙ୍କ 'ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା'ରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ । ତେବେ ବି ସେ ଯୁଗରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର କ୍ରମ ବର୍ଦ୍ଧିଷ୍ଣୁ ଲୋକପ୍ରିୟତା ତାଙ୍କୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା । 'ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା'ର ଶେଷ ଅଧ୍ୟାୟରେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ପଦରେ ସେ ଏହାର ସୂଚନା ଦେଇ କହିଛନ୍ତି—

'କେବଳ କହିଲି ଭଗତି ତତ୍ତ୍ୱେ
ବିବେକ ଜ୍ଞାନ ବଂଚଲିଇଂ ଗୀତେ ।" (୪-୧୬୮)

ସେ ନିଜେ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗୀୟ ସାଧକ ଥିଲେ ହେଁ, ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ମହତ୍ତ୍ୱକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିନାହାନ୍ତି । ସେ ସେଥିପାଇଁ ଅତି ବିନମ୍ର ଭାବରେ କହିଛନ୍ତି ଗୁରୁଭଣ୍ଡାର ଅସୀମ । ଏଥିରେ ଅପାରୁ ଅପାର ବିଧି ଅଛି । ସବୁ ମାର୍ଗରେ ଏମନ୍ତେ ଯିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଯିଏ ଯେଉଁଥିପାଇଁ ଭାଜନ, ସେ ସେହିମାର୍ଗକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରିବା ଉଚିତ । ଏହି କଥା କହି ସେ ନିଜର ଆଚରିତ ମାର୍ଗରେ ହିଁ ସନ୍ତୋଷ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି—

"ଶ୍ରୀ ଗୁରୁ ଭଣ୍ଡାର ଗୁପତ ସାର,
ଏଥିର ବିଧି ଅପାରୁ ଅପାର
ଶ୍ରୁତି ସୁଜ୍ଞଜନେ ଗୁଣିବନ୍ତେ ଦୃଷ୍ଟି
ଯେ ଯେତେ ଭାଜନ ସେତେ ପ୍ରବିଷ୍ଟି ।"

(ଚତୁର୍ଥ ଖାନ-୧୫୯-୧୬୦ ପଦ)

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଅନୁଭବ ଜ୍ଞାନକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଜ୍ଞାନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ହେଁ, ଏହା ହସ୍ତିବେଳେ କାଳ ବଶ ଥାଏ । କାଳ ବଶ ହେଉ ଜ୍ଞାନ ସାଧକ ହୃଦୟରେ ସହଜରେ ଜାତ ହୁଏ । ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ କାଳକୁ ବିଭିନ୍ନ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏହାକୁ ସେ ବିଷ୍ଣୁର

ମାୟା (୧-୨୩-୪୫), ସଂସାର ମାୟା (୧-୪୪), ମାୟା, ମୋହ (୧-୫୫) ; ପ୍ରକୃତି ଲମ୍ପଟ (୧-୧୧୪), ଅବଗୁଣ (୧-୧୧୩) ; କୁ-ବାସନା (୧-୧୧୪) ; ଜଡ଼ (୧-୧୧୫) ବା ମହାଜଡ଼ (୧-୧୧) ମାୟା, ମୋହ ପରିତାପ (୨-୨) ; ମୋହ ଜାଲ (୨-୧୧), ମୁହାଂସ (୨-୧୮), ମିଛକୁ ମୁହାଂସ (୨-୪୬) ; ବିଷୟ ସଙ୍ଗ (୨-୧୪୨) ; ମଦ, ମତ୍ସର, ଅଭିମାନ (୩-୨୫) ; ଧନ, ସମ୍ପଦ, ବଡ଼ିମା (୩-୨୪), ଆହାର, ନିଦ୍ରା, ମୈଥୁନ (୪-୧୭) ପ୍ରଭୃତି ନାମ ଦେଇ ଏଥିରୁ ମୁକ୍ତିପାଇଁ ଜ୍ଞାନର ଆଶ୍ରୟ ନେବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କରିଛନ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟ ଏହିସବୁ ଦ୍ୱାରା ଆବୃତ ହୋଇ ପ୍ରକୃତ ଜ୍ଞାନକୁ ଚିହ୍ନି ପାରେ ନାହିଁ । ଶରୀରକୁ କାଳମୁକ୍ତ କରିବାକୁ ହେଲେ ଜ୍ଞାନ ଖଡ୍‌ଗ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ (୩-୪୩) । ଏହି ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତିପାଇଁ ସାଧନ ଯୋଗର ସାହାଯ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକ (୪-୪୪) । ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ମତରେ ସାଧନ ଯୋଗ ହେଉଛି ଶରୀର ସାଧନା । ଏହା ହେଉଛି ଷଡ଼ଚକ୍ର ସାଧନା ବା ଘଟଯୋଗ ।

ହଠ ଯୋଗ ବା ଘଟ ଯୋଗ, ସିଦ୍ଧ ଓ ନାଥ ପରଂପରାରେ ବିଶେଷ ଭାବେ ବିକଶିତ ହୁଏ । ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ, (ଦୋହା କୋଷ, ଭୂମିକା, ପୃଷ୍ଠା-୩୨) କହିଛନ୍ତି, ଯେ ଚନ୍ଦ୍ର-ସୂର୍ଯ୍ୟ ବା ଇଡ଼ା ପିଙ୍ଗଳାର ସାଧନା ସରହପାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ଏହା ବୋଧହୁଏ, ତାଙ୍କ ନିଜ ଅଭ୍ୟାସର ପରିଣାମ । ତେବେ ବି ଡଃ ବିଦ୍ୟାବତୀ ମାଲବିକା (ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ କା ମଧ୍ୟଯୁଗୀନ ସନ୍ତ ସାହିତ୍ୟ ପର ପ୍ରଭାବ ପୃ-୧୪୩) କୁହନ୍ତି ଯେ ଏହି ସାଧନାର ମୂଳବୀଜ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ "ଆନାପାନ ସତି' (ପ୍ରାଣାୟାମ) ଭାବନାରେ ମିଳିଥାଏ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମତରେ ଆନାପାନ-ସ୍ମୃତି-ସମାଧି-ଭାବନାଦ୍ୱାରା ସାଧକ ହୃଦୟରେ ଶାନ୍ତି, ଉତ୍ତମ ଓ ଅସେଚନକ ସୁଖ ବିହାର କରି, ଅକୁଶଳ ଧର୍ମ ସବୁର ବିନାଶ କରେ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଏହି ଉପଦେଶ ମାର୍ଗ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ସିଦ୍ଧ ଓ ନାଥମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଚ୍ଛରିତ ହୋଇ ହଠଯୋଗ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରେ । ଏହି ସାଧନା ବଳରେ ଅଙ୍ଗ ଓ ଶ୍ୱାସ ଉପରେ ଅଧିକାର ଆସେ ଓ ମନରେ ଏକାଗ୍ରତା ଆସେ । ମନ ସଂଯତ ହେଲେ ସାଧକ ପରମପଦରେ ଲୀନ ହୁଏ । ସରହପା, ଗୋରଖନାଥ ଓ କବୀର ମଧ୍ୟ ଶ୍ୱାସ-ପ୍ରଶ୍ୱାସର ମନନକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସାଧନ ଯୋଗ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । କବୀର ଘଟ-ଘଟରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ରାମକୁ ଘଟ ମଧ୍ୟରେ ଖୋଜିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ ଏହି ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ହଠଯୋଗ-ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମ-ପ୍ରକାଶର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି—

"ଉଲଟି ପବନ ଷଟଚକ୍ର ନିବାସୀ,
ତୀରଅଗନ ଗଂଗତଟ ବାସୀ ।
ଗଗନ ମଣ୍ଡଳ ରବି ସସି ଦୋଇ ତାରା,
ଉଲଟୀ କୁଁଚୀ ଲାଗି କିବାର ।
କହୈ କବୀର ଭଈ ଉଜିୟାରୀ
ପଂଚ-ମାରି ଏକ ରହ୍ୟୋ ନ ।"

(କବୀର ଗ୍ରଂଥାବଲୀ ପୃ-୧୪୫)

ଅଚ୍ୟୁତ ଯେତେବେଳେ କହୁଛନ୍ତି—

"ଅନନ୍ତ ସିଦ୍ଧେ ଆଚରିଲେ ଯାହା
ଶାସ୍ତ୍ର ବିଧି ଯେଣ କହିଲେ ତାହା ।"

(ଚତୁର୍ଥ ଖାଣ-ପଦ-୮)

ବା—"ଅନନ୍ତ ସିଦ୍ଧ ବିବେକ ବିସ୍ତର" (ଦ୍ୱିତୀୟଖାଣ-ପଦ-୧୫୩)

ଯେତେବେଳେ ସେ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିବା, ସରହପା, ଗୋରଖନାଥ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସିଦ୍ଧଙ୍କୁ ହିଁ ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି ଓ ସାଧନ ଯୋଗ ବୋଲି, ସେ ଯେଉଁ ଯୋଗର ବର୍ଣ୍ଣନା ବା ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି, ତାହା ହେଉଛି, ସେହିମାନଙ୍କ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ମାର୍ଗ । କବୀର ଘଟ ଘଟରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ରାମଙ୍କଠାରେ ଲୀନ ହେବାକୁ କହୁଥିବା ବେଳେ ଅଚ୍ୟୁତ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ଲୀନ ହେବାକୁ କହୁଛନ୍ତି ।

ସାଧକର ସାଧନାର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି. ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମତରେ ପରମ ପଦ ବା ନିର୍ବାଣ । ସରହପା, ଗୋରଖନାଥ ମଧ୍ୟ ସାଧକର ସେହି ଅବସ୍ଥାକୁ ମହାସୁଖ ପରମ ପଦ, ମହାସୁହ (ସୁଖ), ନିବ୍‌ବାଣ ଓ ମୋକ୍ଷ କହିଛନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତ ମଧ୍ୟ ଅବ୍ୟଗତ ବ୍ରହ୍ମ (୧-୬୩), ନିର୍ବାଣ, ନିର୍ବୋଧ (୧-୩୨) ବା ନିର୍ଭବଦ ପରେ (୧-୩୪) ନିରଂଜନ (୧-୩୬), ନିର୍ବାଣମୁକ୍ତି (୧-୧୦୨), ମହାସୁଖ (୨-୪), ଅଜାମ୍ବର ପଦ (୨-୫) ପ୍ରାପ୍ତି, ପରମାନନ୍ଦ (୨-୫୭), ଅନାଦି କନ୍ଦ (୨-୬୨), ପରମ ପଦ ମହାସୁଖ (୨-୧୨୧), ଲାଭ ଓ ମୋକ୍ଷଗତି (୨-୧୪୦) ମୁକ୍ତି (୨-୧୫୫), ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାରଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧଗଣ ସେହିଭଳି ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି ।

ଅତଏବ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର 'ଗୁରୁଖାଣ' ବୌଦ୍ଧ-ନାଥ-ପରଂପରା ମଧ୍ୟ ଦେଇ ସିଦ୍ଧ-ସାଧକ-ସନ୍ଥମାନଙ୍କ ଚିନ୍ତା-ଚେତନା ସହିତ ଯୋଗସୂତ୍ର ସ୍ଥାପନ କରି ଓଡ଼ିଶୀ ସାଧନା ମାର୍ଗରେ ଯେ ଏକ ବଳିଷ୍ଠ ଭୂମିକା ନେଇଛି ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ପ୍ରଥମ ଖାନ

ଓଁ ଶ୍ରୀଗୁରୁଭ୍ୟୋ ନମଃ । ଓଁ ପରମ ଗୁରୁଭ୍ୟୋ ନମଃ ।

ଶ୍ରୀଗୁରୁ ବଚନ ଅଟେ ଅମୂଲ୍ୟ । ଶ୍ରବଣ ପଥେ ଭଲକରି ତୁଲ ॥୧॥
ସକଳ ବେଦ ପୁରାଣର ସାର । ଉତ୍ତମ ମଧ୍ୟ ବିବେକ ବିଚାର ॥୨॥
ଯହିଁ ରମିଲେ ନ ରୁଚଇ ଆନ । ଅମୃତ ସଙ୍ଗେ ବିଷ କାହିଁ ପାନ ॥୩॥
ତାହା ଗୁଣ ଜାଣି ଯେ ତହିଁ ରତ । କୋଟି ଇନ୍ଦ୍ରପଦ ଭିକ୍ଷୁକ ମତ ॥୪॥
ଅନଳ ଜଳ ଖଡ୍ଗରେ ନିଶଙ୍କ । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ ଗଲେ ରୋମ ନୁହେ ବାଙ୍କ ॥୫॥
ନାନା ଦେହ ବହୁ ଯେ ତହିଁ ମତି । ମୃତ୍ୟୁଦେବତା ନପାରଇ ଗନ୍ତି ॥୬॥
*ରମିଲେ (୧) ମୁକତି ମିଶିଲେ ସଙ୍ଗ । ଜାଣି ପାରିଲେ ଅଜାମ୍ବର ଅଙ୍ଗ (୨) ॥୭॥
କୀଟହୁଁ ବ୍ରହ୍ମାଯାଏ ଜୀବେ ଅଙ୍ଗେ । ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟ ହୋଇ ଅଛି ସର୍ବ ଗର୍ଭେ ॥୮॥
ଜଗତ ଭିତରେ ଯେତେ ରଚନା । ତହିଁ କ ସବୁ ଉପାଲମ୍ୟ ସିନା (୩) ॥୯॥
ସ୍ଥାବର ଜଙ୍ଗମ କୀଟ ପତଙ୍ଗ । ଗୃହଖାନ ସବୁ ତୋହୋର ଅଙ୍ଗ ॥୧୦॥
ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ଥିତି ଯେ ପ୍ରଳୟ ତିନ । ଆବୋରି ଅଛି ଏହି ଦେହ ଘେନ ॥୧୧॥
ଏହାର ତହୁଁ (୪) ଜଗତ ପ୍ରକାଶ । ତହିଁ ଉପୁଜି ତହିଁ ହୋଏ ନାଶ ॥୧୨॥
ସୁଖ ଦୁଃଖ ସଙ୍ଗୀ ନାହିଁ ତାହାର । ବଚନେ ନୁହଇ ମନୁ ବାହାର ॥୧୩॥
ନୁହଂଇ ରୂପ ନାହିଁ ତାର ନାମ । ସେ ଜ୍ୟୋତି ବଦନ୍ୟେ ଅଟେ ଉପାମ ॥୧୪॥
ଦ୍ୱାଦଶ ମାତ୍ରା ପଞ୍ଚାଶ ଅକ୍ଷର । ଜପ ହରି ଗୁଣ ଏଥି ଭିତର ॥୧୫॥
ବ୍ରହ୍ମ ଆଦି କରି କୀଟର ଯାଏ । ଅକ୍ଷର ଭିତରେ ସମସ୍ତେ ହୋନ୍ତେ ॥୧୬॥
ଅକ୍ଷର ଭିତରେ ଜଗତ ଲେଖା । ଅକ୍ଷର ବାହାର ସେ ରୂପ ଏକା ॥୧୭॥
ସୂର୍ଯ୍ୟକିରଣ ଯହିଁ ପରକାଶେ । ଲୋଚନ ମନ ଯହିଁ ଯାଇ ପଶେ ॥୧୮॥
ଯେତେକ ବେଦ ପୁରାଣ ବଖାଣି । ତହୁଁ ଅଧିକ ତ କେହି ନ ଜାଣି ॥୧୯॥
ଅନେକ ତପୀ ବ୍ରହ୍ମଲୋକେ ଥିଲେ । ଈଶ୍ୱର ଆଦି କେହି ନ ଜାଣିଲେ (୫) ॥୨୦॥

ଖ—(୧) ରମିଲେ, (୨) ଜାଗି ରହିଲେ ଅଜାମର କନ୍ଧ ।
(୩) ତହିଁଙ୍କ ବୋଲି ଖେଳଘର ସିନା । (୪) ତହିଁ ଭିତରେ ଜଗତ ପ୍ରକାଶ ।
(୫) ଈଶ୍ୱର ଆଦି ଜାଣି ନ ପାରିଲେ ।

ଅଧିକ * ଗ—କହଇ ଚଇତନ ଶୁଣ ମନୁ ଗ୍ରନ୍ଥେ । ଅପୂର୍ବ ରହସ ଦିବ୍ୟ କଥାନ୍ତେ ॥
କ୍ଷିତି, ଜଳ, ହୁତ ପବନ ଶୂନ୍ୟେ । ନିର୍ଗୁଣ କାରଣ ଜୀବ ଯେସନେ ॥
କହିବ ଆତ୍ମା ଯେ ଅମନ ଭେଦେ । ପରମ ଆତ୍ମା ନିରଞ୍ଜନ ବନ୍ଦେ ॥

କାହୁଁ ଜାଣିବେ ସେ ନୁହଁଇ ଜନ୍ତୁ । କେବଳ ତାହା ତହୁଁ ଭାବ ଅଛୁ ॥୨୧॥
ତାହାକୁ ଆନ ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ତାହା ପଟାନ୍ତର ତାହାର ତହିଁ ॥୨୨॥
ଅବ୍ୟଗତ ବ୍ରହ୍ମ ଯେବଣ ଜ୍ଞାନ । ବିଷ୍ଣୁ ମାୟା ତହୁଁ ନଜାଣନ୍ତି ଆନ(୧) ॥୨୩॥
ବ୍ୟାସ ମହାମୁନି କବି ପ୍ରଚଣ୍ଡ । ପୁରାଣ କଲେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଖଣ୍ଡ ॥୨୪॥
ଷାଠିଏ ଲକ୍ଷ ବଖାଣିଲେ ଗ୍ରନ୍ଥ । ସେହୁ ନ ଜାଣିଲେ ତଥି ତଦନ୍ତ ॥୨୫॥
ତପବଳେ ଅବା ହୋଇଲେ ତେଡ଼େ । ସେ କାହୁଁ ଜାଣିମେ ସମ୍ଭବ ତେଡ଼େ ॥୨୬॥
ବ୍ରହ୍ମା ଯେ ବେଦ ବଖାଣିଲା ମୁଖେ । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡମାନ ଭିଆଇଲା ସୁଖେ ॥୨୭॥
ସଂସାର ଅବା କଲକ ରଚନା । ସେ ପୁଣି ପ୍ରଭୁଙ୍କ ସେବକ ସିନା ॥୨୮॥
ନାଭିକମଳରୁ ଉପଲ ଗୋଟି । ଥୋକାଏ ଦିନର ଏକଥା ସେଟି ॥୨୯॥
ପଦ ପରଚେ ଆଚରିଲେ ଯହୁଁ । ବେଦେ ଅଧିକାରୀ ହୋଇଲେ ତହୁଁ ॥୩୦॥
ପରମଧାମ ସେ ଜାଣିମ କାହୁଁ । ସେକଥା ବ୍ରହ୍ମାକୁ ଗୋଚର ନାହିଁ ॥୩୧॥
ବେଦ ଭିତରେଣ ସୃଷ୍ଟିପାଳନା । ନିର୍ବାଣ ନୈ ତ ବେଦ ଯହିଁ ବଣା ॥୩୨॥
ବ୍ରହ୍ମା ସେ ସର୍ଜିଲା ସକଳ ଜୀବ । ପାଳଇ ବିଷ୍ଣୁ ସଂହାରଇ ଶିବ ॥୩୩॥
ନିଶବଦଘରେ ଶବଦ ଭେଦ । ଶବଦ ଘରୁ ସଞ୍ଚରିଲା ବେଦ (୨) ॥୩୪॥
ବେଦ ହୋଇଲା ସେ ମୋ ତହୁଁ ଆଗ । ବେଦାନ୍ତ କହେ ଉପଦେଶ ଭାଗ ॥୩୫॥
ଏମାନେ ଯହୁଁ ଜାଣି ନପାରିଲେ । ନିରଞ୍ଜନ ବୋଲି ନାମ ଧଇଲେ ॥୩୬॥
ବେଦ ଆଦି ହୋଇ ତହିଁଙ୍କ ନାହିଁ । ତହିଁଙ୍କ ଆନ ପଟାନ୍ତର କାହିଁ ॥୩୭॥
ଆବର ଯେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ପଢ଼ିବା । କବିକୃତ୍ୟ ବୋଲି ତାହା ଛାଡ଼ିବା(୩) ॥୩୮॥
ବିଦ୍ୟା ପଢ଼ିବା ଧନ ଲୋଭେ ସେଟି । ବିଦ୍ୟାହୁଁ ଭିନେ ଜ୍ଞାନ ବୋଲି ଯେଟି ॥୩୯॥
ଘଟ କୂଟ ବୀଜ ସ୍ଥମ୍ଭ ପ୍ରସିଦ୍ଧି (୪) । ପ୍ରପଞ୍ଚ ରୂପ ଯେଣେ ଜଗସାଧି ॥୪୦॥
ଭୂତପ୍ରାଣ ଧନ ବୁଦ୍ଧି ଜୀବନ (୫) । ସବୁନ୍ତି ସବୁ କରିଅଛୁ ମନ ॥୪୧॥
ଅଶେଷ କୋଟି ଚରାଚର ଜଣି । ବିଶ୍ୱ ମହାଭାବ ମନ କାରେଣୀ(୬) ॥୪୨॥
ଏକାମନ ଯେଣେ ସୃଷ୍ଟି ପାଳନା । ମନକୁ ମନ ମୂଢ଼ପଣେ ବଣା (୭) ॥୪୩॥
ସଂସାର ମାୟା ଅନ୍ଧ ବଡ଼ ଧନ୍ଦ । ଦଣନ୍ତାକୁ ଗୃହିଁ ଦେଖନ୍ତା ଅନ୍ଧ (୮) ॥୪୪॥
ମଣିତ ନଯାଇ ବିଷ୍ଣୁର ମାୟା । କେତେ ପୃଥିବୀ କେତେ କାହୁଁ କାୟା(୯)୪୫॥

ଖ—(୧) ବିଷ୍ଣୁମାନଙ୍କେ ତାହାହିଁ ନଜାଣନ୍ତି ଆନ । (୨)ଶବଦଘରୁ ଜାତ ହୋଇଛି ବେଦ ।
(୩) କବି କଲ୍ପ ସିନା ତାହା ଛାଡ଼ିବା । (୪) ଘଟକୂଟ ରୂପେ ଜୀବୀ ପଦାର୍ଥ ।
(୫) ଭୂତ ପ୍ରାଣଧନ ଧୃତି ଯୋବନ । (୬) ବିଶ୍ୱ ଚରାଚର ମନହାରେଣୀ ।
(୭) କରିଅଛୁ ବଣା ।
(୮) ଦେଖିଲା ଲୋକ ଦେଖି ଦେଖି ଅନ୍ଧ । (୯)କେତେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ କାହିଁ କେତେ ମାୟା

କାହିଁ ସଞ୍ଚରଇ ଲୁଚଇ କାହିଁ । ଅନ୍ତକର ତାହା ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ ॥୪୬॥
ଜଗତ ଭିତରେ ଜନ୍ତୁ ଅପାର । ମାନବ ଜନ୍ମ ସବୁ ତହିଁ ସାର ॥୪୭॥
ଗଜ ଆଦି କରି କୀଟ ସହିତେ । କେତେ ଜନ୍ତୁ ନାହିଁ ସର୍ବ ଜଗତେ ॥୪୮॥
ଅନ୍ୟ ଜନ୍ତୁମାନେ ଅଛନ୍ତି ଯେହୁ । ସୃଷ୍ଟି ପାଟନା ନଜାଣନ୍ତି ସେହୁ ॥୪୯॥
ନୀତି ଅନୀତି ଦୁଃଖ ସୁଖ ନାନା । ସବୁ ରଚନା ମାନବର ଚିହ୍ନା ॥୫୦॥
ଭୂତ ଭବିଷ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଧି । ଏହି ମାନବ କରିଅଛି ସିଦ୍ଧି ॥୫୧॥
ଯାବତ ପ୍ରକାରେ ଯେତେ ମେଦିନୀ । ସର୍ବ ବିଦ୍ୟାମାନେ ମାନବ ଚିହ୍ନି ॥୫୨॥
ସୁଜନମାନେ (୧) ସାବଧାନେ ଶୁଣ । ଶୁଦ୍ଧ ଚଇତନ ବିବେକ ଗୁଣ ॥୫୩॥
କେତେକେ ଗଢ଼ିଲା ମାନବ ଦେହ । ଆପଣା କାର୍ଯ୍ୟେ ନପଶିଲେ କେହି ॥୫୪॥
ଏ ଜନ୍ମ ବନ୍ଧ ଅକାରଣ ନୁହ । ଜ୍ଞାନଖଡ୍ଗରେ ଛେଦ ମାୟାମୋହ ॥୫୫॥
ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସ ବିଚାରଇ ସ୍ୱେତେ । ଏ ଦେହ (୨) ଲଭିଲା କାରଣ ମୋତେ ॥୫୬॥
ଅନେକ ପୁଣ୍ୟ କରିଥିଲି ଯହିଁ । ମାନବ ଶରୀର ଲଭିଲି ତହିଁ ॥୫୭॥
ଏହାହିଁ ଯେବେ ଆନଜନ୍ମ ହୋନ୍ତି । ଏତେମାନ ହେଉ କାହିଁ ଜାଣନ୍ତି ॥୫୮॥
ନାନା କଉତୁକ ବିଷୟ ଭାବ । ଏତେବେଳକୁ ସ୍ୱେହି ମୋତେ ଲଭ ॥୫୯॥
ମୁହିଁଯେ ଜଣେ ହୋଇଅଛି ଲେଖା । ଭିନେ ଅସ୍ତନ ମୋହର ସେକା ॥୬୦॥
କୁମାର ଯୁବା ଯେ ଜ୍ୱର ଅବସ୍ଥା । ଏହି ଦେହ ମୋର ତିନି ଅବସ୍ଥା ॥୬୧॥
ଶିଶୁ ହୋଇଥିଲି ବାଳୁତ ଭାବେ । ସେକଥା ମାନ ପାଶେ ଶଲି ସ୍ୱେବେ ॥୬୨॥
ସମସ୍ତେ ଶିଶୁ ପୁଅଙ୍କର ସଙ୍ଗେ । ଦିନ ବଞ୍ଚିଲି କଥାଖେଳ ରଙ୍ଗେ ॥୬୩॥
ତଦନ୍ତରେ ମୁଂ ପଢ଼ିଲି ପାଠ । ଥୋକାସ୍ୱେ ଜାଣିଲି ବିଦ୍ୟାର ବାଟ ॥୬୪॥
ବିଦ୍ୟାର ବିବେକେ ବୁଦ୍ଧି ବଢ଼ିଲି (୩) । ଅବିବେକ ପଣ କିଛି ଛାଡ଼ିଲି ॥୬୫॥
କେବଳ ବିବେକ ଯହିଁ ଜାଣିଲି । ମୋହ କଥାକୁ ମୁଂ ପରମ ଗିଲି ॥୬୬॥
ଏମନ୍ତ ବିଚାର କଲି ମନକୁ । ସଂସାର ଭୁଲିଛି (୪) ଧନ ଜନକୁ ॥୬୭॥
ମୁହିଁ ସଂସାର ସଙ୍ଗେ ଅଛି ପଡ଼ି । ମୋତେ ଅବା ନନ୍ଦ ପାରଇ ଲେଡ଼ି(୫) ॥୬୮॥
ମୁଇଁ ଅବା ନନ୍ଦ ଲେଡ଼ଇ ଛାଡ଼ି । ସେ ମୋହର ସଙ୍ଗେ ହୋଇଛି ଜଡ଼ି ॥୬୯॥
ଜନ୍ମ ମରଣ ସ୍ୱେହା ଘେନ ଲେଖା । ସ୍ୱେହାର ନଥିଲେ ମୁ କାହିଁ ଲେଖା ॥୭୦॥
ମୃଗତୃଷ୍ଣା ଜଳେ ମୀନ ଲେଡ଼ିଲି । ସ୍ୱପନ ଧନକୁ କୁଣ୍ଢି ଆଇଲି ॥୭୧॥
ହସ୍ତ ପାଉଲେ କି ଚନ୍ଦ୍ରମା ପାଇ । ଜଶୁଣି ବାନ୍ଧି କି ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଇ ॥୭୨॥

ଖ—(୧) ଅଜ୍ଞାନୀମାନେ । (୨) ଏ ଜନ୍ମ···
(୩) ବୁଦ୍ଧି ଫୁଟିଲା··· । (୪) ଜଗତ ଭୁଲିଛି ।
(୫) ମୁହିଁ ସଂସାର ସଙ୍ଗେ ଅଛି ପଶି । ମତେ ତେହିଁ ବଳେ ଆବୋରିଲା ଆସି ।

ମୋତେ ଅଗୋଚର ମୋହର ଦେହ । ଉପେକ୍ଷି ଯିବା ଏଡ଼େ ମାୟାମୋହ ॥୭୩॥
ଏଦେହ ଛାଡ଼ିଲେ ଯହୁଁକ ଗଲ । ଏବେ ଯହୁଁ ଅଛୁ ଯହୁଁ ଅଇଲ ॥୭୪॥
ଯେବ ପାଇବ ସଦଗୁରୁ ଦୀକ୍ଷା । ସ୍ୱେତେକ ମାତ୍ର ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା । ॥୭୫॥
ଚିନ୍ତା ପାଉଅଛୁ ଶରୀର ଦେଖି । ନପୁଣ ଦେହ ନପାରଇ ରଖି ॥୭୬॥
ସୁଗତ କୁଗତ ମୋହର ମୂଳ । ମୋହୋ କାଳକର୍ମ ମୋତେ ହେଁ ଶୂଳ(୧) ॥
ମୂର୍ଦ୍ଧି ଆବୋରିଲ ବିଷୟ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ । ମୋହର ମୋତେ ହୋଇଲାକ ମନ୍ଦ ॥୭୮॥
ଆବର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ଦେଖିଲି ଯାହା । ଚିତ୍ତ ଚମକଇ କହିଲେ ତାହା ॥୭୯॥
ମୋହର ଦେଖି ଦେଖି ଯେତେ ଗଲେ । ଜଣେହେଁ କେହି ବାହୁଡ଼ି ନଇଲେ ॥୮୦॥
ସ୍ୱେତେ ମାୟାମୋହ କ୍ଷଣକେ ଛାଡ଼ି । ଯେତେକ ମଲେ ନଇଲେ ବାହୁଡ଼ି ॥୮୧॥
ଯେତେ ହୋଇବ ତେତେ ହୋଉ ଜନା । ସବୁ ଜାଣିଲି ଏହି ମତ ସିନା ॥୮୨॥
ଏହି କଥାମାନ ମନରେ ଗୁଣି । ଶରୀରବ୍ୟଥା ପାଉଅଛୁ ପୁଣି (୨) ॥୮୩॥
ସ୍ୱେତେ ମାନ ଦେହ ପାଇ କେତେକେ । ଏଥକୁ ଶଙ୍କା ନକରିବା କ କେ ॥୮୪॥
ବିଦ୍ୟା ସମ୍ପତ୍ତି ଯଉବନ ଧନ (୩) । ଦେହଥିଲେ ସିନା ଥିବ ଏମାନ ॥୮୫॥
ସବୁ ହଜିଲେ ଦେହ ଥିଲେ ପାଇ । ଦେହ ହଜିଲେଟି ସଂସାରୁ ଯାଇ ॥୮୬॥
ବ୍ରତ ଉପାସନା ତୀର୍ଥ ଗମନ । ଶରୀର କଦର୍ଥି ନାନା ବିଧି ମାନ ॥୮୭॥
ବେଦପୁରାଣ ଏହା ଯେକ ମଣ୍ଡି । ପୁଣ୍ୟ ପର ଯେବେ ମୃତ୍ୟୁ ନ ଖଣ୍ଡି (୪) ॥୮୮॥
ଜନ୍ମ ଜନ୍ମାନ୍ତର ବାସନା ଥାଇ । କଳପଣା ସୁଖେ ପୁଣ୍ୟ ଦେହ ପାଇ ॥୮୯॥
ଜନ୍ମ ମରଣ ଏ ଦେହର ବିଧି । ଆତ୍ମା ଅବିନାଶ (୫) ସର୍ବଦା ସିଦ୍ଧି ॥୯୦॥
ଆତ୍ମାକୁ ପରତେ ଯେବଣ ବୁଧ । ଚନ୍ଦ୍ର କାଳ ମାୟା ଦେଖ ବୁଝୁଧ ॥୯୧॥
ସ୍ୱାଳପତଳେ ମନଭେଦ ଯହୁଁ । ବେତାଳ ରୂପେ ପ୍ରକାଶିଲ ତହୁଁ (୬)॥୯୨॥
ଦେହ ଅନ୍ତେ ଜୀବ ଯହୁଁକ ଗଲ । ସେକଥା ଜାଣିଲେ ନବୋଲି ମଲ ॥୯୩॥
ଏତେ ମାତ୍ରକ ବିଚାରଇ ଆନ୍ଧ । ଏ ଦେହ ଯେମନ୍ତେ ନାଶ ନଯାଉ(୭) ॥୯୪॥
ଚଣ୍ଡମହାଖଳା (୮) ଗାରେଡ଼ି ମନ୍ତ୍ର । ଔଷଧ ମୂଳିକା କୁଣ୍ଡଳୀ ଯନ୍ତ୍ର ॥୯୫॥
ନବ ନାଟକ (୯) ଜଡ଼ିତସ ଆଦ । ଓଦର ସୋଷଟେନ୍ତି ଏମାନ ସାଧି ॥୯୬॥

ଖ—(୧) ମୋହେ କଥାମାନ ମୋତେହେଁ ମୂଳ । (୨) ଅନେକ ଦୟା କରୁଥାଇ ପୁଣି ।
(୩) ବିଦ୍ୟା ସମ୍ପତ୍ତି ବୁଦ୍ଧି ଧନ ଯୌବନ । (୪) ମଷ୍ଟପୁଣ୍ୟ ଲୋକ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଖଣ୍ଡି
(୫) ଆତ୍ମା ଅକ୍ଷୟେ···
(୬) ଏକା ଜୀବନ ଜୀବ ଭେଦ ଯହୁଁ । ଅନେକ ରୂପ ହୋଇଅଛୁ ତହୁଁ ॥
(୭) ଏ ଦେହ ଯେତେକେ କ୍ଷୟେ ନଯାଉ । (୮) ମହାକାଳୀ···
(୯) ନବନାଟିକା···

ସାଉଁଶ ବିଲେପନ ଦର୍ଶନଧାର୍ଯ୍ୟ । ଗୃହ ଉପେକ୍ଷି-ହୋନ୍ତି ବନଗୃହସ୍ଥ ॥୯୭॥
ଥୋକାଏ ଦମ୍ଭେ ଦେଶାନ୍ତର ଯାନ୍ତି । ସାଖି ଶବଦରେ ଥୋକାଏ ଥାନ୍ତି ॥୯୮॥
କଷ କଉପୁନୀ (୧) ଶଙ୍ଖ ଚକ୍ର କାଟି । କେହୁ ଦିଗାମ୍ବର ପିନ୍ଧେ କର୍ପଟି ॥୯୯॥
କେବା ସହସ୍ରେ ନାମ ଉଚ୍ଚାରନ୍ତି । ଅନ୍ନ ଛାଡ଼ି କେବା ଦୁଧ ପିଅନ୍ତି (୨) ॥୧୦୦॥
ଅନେକ ମତେ କକର୍ଥନ୍ତି କାୟେ । ମୃତ୍ୟୁ ବଞ୍ଚିବାକୁ ନାହିଁ ଉପାୟେ ॥୧୦୧॥
ଏକା'ମ ନ ଅଛି ପରମାନନ୍ଦ । ଜ୍ଞାନ ଜାଣିଲେ ଅଜାମୃତ କନ୍ଦ ॥୧୦୨॥
ଆବର ସବୁ ଉପାଲମ୍ଭ ସିନା । ନିର୍ବାଣ ମୁକ୍ତି ଜ୍ଞାନର ଭାବନା ॥୧୦୩॥
ତେଣୁ ମୋ ମନ ନରୁଚଇ କାହିଁ । ଗୃହ ଉବସେ ଲେଉଟି ଥାଇ ତାହି ॥୧୦୪॥
ସ୍ଥିତିର ସାଧନେ ଗୁଣ ପ୍ରସାଦେ । ସଞ୍ଚପି ଜାଣିଲି ଆତ୍ମାର ଭେଦେ ॥୧୦୫॥
ସୁଜନମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗ ପ୍ରସାଦେ । ସନ୍ଦେହ ଛେଦିଲି ବୁଦ୍ଧି ବିବାଦେ ॥୧୦୬॥
ଅନେକ ଦୁଃଖେ ଲେଉଟି ଥିଲି ଯାହା । ଅତି ନିକଟରେ ପାଇଲି ତାହା ॥୧୦୭॥
ଆପଣା ବିବେକ ହୃଦରେ ଆସ୍ଥି । ବିଚାରକଲି ମନେମନେ ପାସ୍ଥି ॥୧୦୮॥
ଆବର ବିଶେଷେ ଗୁରୁ କହିଲେ । ଏହି ଦେହ ସେନଥିବୁ ବୋଇଲେ(୩)॥୧୦୯॥
ସନ୍ଦେହ ଫିଟିଲି ହୋଇଲି ଶାନ୍ତ । ଯେଉଣେ ସେ ଗଣ୍ଡି ମାରୁଥିଲି ଭ୍ରାନ୍ତ ॥୧୧୦॥
ଏତେ ପରତେ ଉପୁଜିଲା ମନେ । ମରଣ ଜିଣିଲି (୪) ଏହି ବଚନେ ॥୧୧୧॥
✳ପରମପଦ ଗହନ ଗୁପତ । ମୋହ ବିସ୍ମରେ ମୁଁ ପାଇଲି ତତ୍ତ୍ୱ ॥୧୧୨॥
ଅପାର କାରଣ ହୋଇଲି ଜନା । ଏକା ଅବିଗୁଣେ କହଇ କନା ॥୧୧୩॥
ପ୍ରକୃତ ଲମ୍ପଟେ ଶରୀର ଜଡ଼ । କୁବାସନା ଯେନ ଗୃହରେ ପଡ଼ି ॥୧୧୪॥
ସ୍ୱେ ଜଡ଼ ସହିଁ ଆବୋରିଲି ଆସି । ତେଣୁ ତହିଁକି ନପାରିଲି ପଶି ॥୧୧୫॥
ସ୍ୱେ ମହାଜଡ଼ ଛେଦିବାର ପାଇଁ । ମୋହୋ ମନକୁ ଥିଆରଇ ମୁହିଁ ॥୧୧୬॥
ସୁଜନମାନେ ସାବଧାନେ ଶୁଣ । ଶୁଦ୍ଧ ଚଇତନ୍ୟ (୫) ବିବେକ ଗୁଣ ॥୧୧୭॥
ଶବଦବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତା ବଚନ । ମନର ଆଗେ କହଇ ଚଇତନ ॥୧୧୮॥
ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶେଣ ମହାପତ ସାର । କପିଳ ଋଦ୍ର ନୃପତି କୁମାର (୬) ॥୧୧୯॥
ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନୃପ ତନୁଜା । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବ ମହାରାଜା ॥୧୨୦॥
ରବିତଳେ ଆନ ନାହିଁ ଉପମା । ସପତଦ୍ୱୀପ ପୃଥ୍ୱ ଯାର ସୀମା ॥୧୨୧॥

ଖ—(୧) କଷା ବସନ ।

(୨) କେ ଲକ୍ଷେ ନାମ ଉଚ୍ଚାରନ୍ତି ମୁଖେ । ଅନ୍ନ ଛାଡ଼ି ଦୁଧ ପିଅନ୍ତି ମୁଖେ ॥

(୩) ଜ୍ଞାନ ସାଧ ଦେହ ଥିବ ବୋଇଲେ । (୪) ମରଣ ବଞ୍ଚିଲି···

ଅଧିକ ✳ ପରମପଦ ଗହନ ଗୁପତ । ମୋହ ବିସ୍ମରେ ମୁଁ ପାଇଲି ତତ୍ତ୍ୱ ॥

(୫) ଶୁଦ୍ଧଚିତ୍ତ ମନେ ବିବେକ ଗୁଣ

(୬) ସୂର୍ଯ୍ୟରବଂଶେ ମହାପତି ସାର । କପିଳଇନ୍ଦ୍ର ବଂଶେ ଅବତାର ॥

କେବଳ ଗୁଣ କହିବା ତାହାର । ଜପ ତପ ଜ୍ଞାନ ଯନ୍ତ୍ରଂ ବାହାର (୧) ॥୧୨୨॥
ବଳେ ଅକଳିତ କୁଟିଳ ପବନ । ଅଇଣ କୃତାନ୍ତ କରେ ଆଶ୍ରିତ (୨) ॥୧୨୩॥
*ସେ ମହାରାଜାଙ୍କ ପଚଣ ଅଙ୍ଗେ । ଶବଦ ବ୍ରହ୍ମ ମୁଂ କଲି ନିଶଙ୍କେ ॥୧୨୪॥
ସିଦ୍ଧି ଶତେକ ପଟାନ୍ତର ନାହିଂ । ଜନ୍ମ ମରଣ ବିବର୍ଜିତ ଯନ୍ତ୍ରଂ (୩) ॥୧୨୫॥
ମନ ଚଇତନ୍ୟ ଯାହା ସପାଦି । ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗ ସାଧନାର ଆଦି ॥୧୨୬॥
ଗୁରୁବଚନ ଅକ୍ଷରରୂ ଧୂପ (୪) । ଭ୍ରାନ୍ତ ଅନ୍ଧକାରେ ବୋଧ ପ୍ରଦୀପ ॥୧୨୭॥
ଯେବଣ ଜନେ ଅନୁଭବେ ରତ । ସେହି ସେ ଜାଣଇ ତଥି ତଦନ୍ତ (୫)॥୧୨୮॥
କମଳାପତି ନୀଳଗିରି ବାସ । ପରମଜ୍ୟୋତି ସହଜେ ପ୍ରକାଶ (୬) ॥୧୨୯॥
**ସେ ଯନ୍ତ୍ରଂ କଣ୍ଠେ କଲେ କରୁଣା । ତେଣୁ କଲ ମୋତେ ପଦସ୍ଫୁରଣା ॥୧୩୦॥
***ଶବଦବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତାର ବାଣୀ । ଆରମ୍ଭ ଯୋଗେ ଭେଟାଇଲେ ଆଣି ॥୧୩୧॥
ଇତିଶ୍ରୀ ମନ ଚୈତନ୍ୟ ସଂବାଦେ । ଶବଦବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତା ପ୍ରବୋଧେ ॥୧୩୨॥
ତତ୍ତ୍ୱବ୍ରହ୍ମ ସ୍ନେହେଂ ମନଚେତନା । ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସେ କଲେ ରଚନା ॥୧୩୩॥

ଇତିଶ୍ରୀ ମନଚୈତନ୍ୟ ସଂବାଦେ ଶବଦବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତାୟାଂ ନାମ ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ ।

---*---

---

(୧) କେବଳ ଗୁଣ କହିବ ତାହାର । ଯଜ୍ଞ ଯୋଗ ଯନ୍ତ୍ରଂ ତାହାର ॥
(୨) ବଳେ ଅକଳିତ ଗୁଣେ ପଣ୍ଡିତ । କୋଟି କୃତାନ୍ତ କରେ ଅସିପତି ॥
ଅଧିକ * ପ୍ରତକ୍ଷେ ଈଶ୍ୱର ମାନବଦେହି । ଜଗତ ମୁକତ ଦାତାଟି ସେହି ॥
ରଣେ ବଣିଜାର ବି ମଯୋଧି । ସଂଗ୍ରାମ କଲ ନବଖଣ୍ଡେ ସାଧି ॥
(୩) ସୂର୍ଯ୍ୟ ସାଧନା ପଟାନ୍ତର ନାହିଂ । ଯୋନି ଜନ୍ମ ବିବର୍ଜିତ ଯନ୍ତ୍ରଂ ॥
(୪) ଗୁରୁଭଣ୍ଡାର ଅଷ୍ଟ ହେମ ଧାପ । ଭ୍ରାନ୍ତ ଅନ୍ଧକାରେ ବୋଧ ପ୍ରତାପ ॥
(୫) ସେହି ସେ ଜାଣଇ ତହିଂର ତତ୍ତ୍ୱ ।
(୬) ପରମଯୋଗୀ ସହଜେ ଉଦାସ ।
ଅଧିକ ** ଅନାଦି ଅଟଳବପୁ ଯାହାର । ଠୂଳ ନିର୍ଘଣ·····ବାର ॥
ଅଧିକ***ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସ ବିସ୍ତରଇ ତତ୍ତ୍ୱେ । କହିଲି ସଂହିତା ପୂଜନ ହିତେ ॥

ଦ୍ୱିତୀୟ ଗୀତ

ଚୈତନ୍ୟ କହଇ ମନ ଆଗର । ଆହେ ମନ ତୁ ଯେ କେହ୍ନେ ନାଗର ॥୧॥

ଆପଣା ଭଲ ନବୁଝିଲୁ ଆପେ । ଭୁଲିଲୁ ମାୟାମୋହ ପରତାପେ ॥୨॥

ଯେଉଁ ଦେହ ଯେନ ସଂସାରେ ଅଛୁ । ଜାଣୁ ଜାଣୁ କର୍ମୀ ଦେହକୁ ଲେଛୁ ॥୩॥

ସେହାକୁ ଲେଛୁ କାହିଁ କସ ପାଉ । ଏଡ଼େ ମହାସୁଖ ଉପେକ୍ଷି ଯାଉ ॥୪॥

ତୋମନେ ତୋତେ ନଚିନ୍ତୁ କାହିଁକି । ଅଜାମ୍ବର ପଦ ଲେଛୁ କାହିଁକି ॥୫॥

କାହା ହୋଇନାହିଁ ଦେହ ନମନ୍ତେ । ଏତେମାନ ଦେହ ଲେଛୁ କେମନ୍ତେ ॥୬॥

ଦେହ ନାଶକେ ତୁ ରହିବୁ କାହିଁ । ସବୁ ହୋଇଅଛୁ ଦେହରେ ଥାଇ ॥୭॥

ସେ ଦେହ ଗଲେ ତୁ କାହିଁକି ଲେଖା । ଦେହ ଜୀବନ ଏ ତୋହର ସାଖା ॥୮॥

ତୁ ମନ ତନ୍ନ ଜଗତକୁ ରାଜା । ତୋହୋ ନ ଥାପିଲେ ଦେବେ ଅପୂଜା ॥୯॥

ତୁ ଯହୁଁ ତୋତେ ପରତେ ନଯାଉ । ଜନ୍ମ ମରଣ ତେଣୁକର ପାଉ ॥୧୦॥

ପରକୁ ଥାପି ପରସିଦ୍ଧ କରୁ । ମୋହଜଳେ ବୁଡ଼ି ଆପଣେ ମରୁ ॥୧୧॥

ତୁଢ ଆତଯାତ କରୁ ସଂସାର । ତୋ ବିନା ଆନ ନାହିଁ ତନପୁର ॥୧୨॥

ଅଟିଛ ରୂପ ସିଦ୍ଧ କର ପାରୁ । ସିଦ୍ଧକୁ କଂପା ସଦାଶିବେ ମାରୁ ॥୧୩॥

ଯାବତ ଚନ୍ଦ୍ର ଦିବାକର ଥିବ । ତୋହୋ ରଖିଲେ ଦେହ କଂପା ଯିବ ॥୧୪॥

କହିଲି ପରତେ ନକରୁ ଅବା । ଏଥକୁ ତୋତେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଦେବା ॥୧୫॥

କଞ୍ଚା ମାଟି ଘଟ କୁମ୍ଭାର ଗଢ଼େ । ଅନଳ ଜାଳି ଦୃଢ଼କରି ପୋଡ଼େ ॥୧୬॥

ଏ ଦେହ ସିଦ୍ଧ କି ପରକୁ କରଇ । ସେ ହାଣ୍ଡିଆଉ ଆପଣେ ମରଇ ॥୧୭॥

ତୁମନ ଯହୁଁ ଆବୋରିଲୁ ମୋହୋ । ମୁହାଂସ ବଶେ ନାଶ କଲୁ ଦେହ ॥୧୮॥

ଦେହ ଆବୋରି ଦେହ ସଙ୍ଗେ ଥିଲୁ । ଦେହ ନାଶ ଗଲେ ତୁହିତ ମଲୁ ॥୧୯॥

ଦେହ ଆଦିକରି ସକଳ ମର୍ମ । ଦେହ ଯେଣିକରି ସକଳ ଧର୍ମ ॥୨୦॥

ଦେହ ଥିବାଯାଏ ସବୁ ଆବୋରଇ । ଦେହ ଗଲେ ସବୁ ସେଠାରୁଁ ସରଇ ॥୨୧॥

ଖ—(୩) ଯାହା ଜାଣୁ କର୍ମୀ ଏ ଦେହ କଛୁ । ଏତେ ଦେହ ଯେନ ସଂସାରେ ଅଛୁ ॥

(୫) ପଦ ଏଡ଼ୁ କାହିଁକି ।

(୬) କେତେ ହୋଇନାହୁଁ ଦେହ ସମେତେ । ଏତେ ବଡ଼ ଦେହ ନେଖୁ କେମନ୍ତେ ॥

(୭) ଏ ଦେହ ନଥିଲେ ତୁ କାହିଁ ଥିବୁ ରହି ।

(୮) ପାଦ ଲୋମ ବଲୋମ ହୋଇଛୁ ।

(୧୬) ମାଟିହାଣ୍ଡି (୧୭) ସେ ହାଣ୍ଡି ପର ଉପକାରକୁ ହୋଇ ।

(୧୮) ନାଶ କଲୁ ଦେହ । (୧୯) ଦେହ ସଙ୍ଗତେ ଜୀବରୂପେ ଥିଲୁ ।

(୨୧) ଦେହ ଆଦି ଏବେହି···ଯେତେକ କରୁ, ଜୀବଗଲେ ସବୁ ସେଠାରୁ ସରୁ ॥

କାହାର ଆସ୍ୱତ ନୁହଇ ଦେହ । ମିଛକୁ ସ୍ନେହେ ଆଚୋରଛୁ ମୋହ ||୨୨||
ବସ୍ତୁର ଲେଢ଼ିଲେ ଦେହ ପାତବା । ବ୍ରହ୍ମାଭଲା ଲୋକ ହୋଇଲେ ବଣା ||୨୩||
ଦେହ ଭିତରେ ଯେ ଜୀବନ ଅଛୁ । ସେ ପୁଣି ଦେହର ନୁହଇ କିଛୁ ||୨୪||
ହେନ ବପଙ୍କତ ଗଢ ତାହାର । ଅରୂପ ନୁହଇ ରୂପୁ ବାହାର ||୨୫||
ଦୁଃଖିର ତହିଁ ଦୁଃଖ ସହିଥାଉ । ସୁଖ ଉପେକ୍ଷି ସୁଖ ତହିଁ ପାଉ ||୨୬||
ଉପାସ୍ୟେ କରି ରୁହାଇଂ ଲେଢ଼ିବା । ଲକ୍ଷେ ପୁର କରି ବାଢ଼ି ଯେ ଦେବା ||୨୭||
ସବୁର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗ ହୋଇ ଥାଇ । ଜାଣି ନପାରି କେଉଂ କଥ ଯ.ଇ ||୨୮||
ଯଦ ଏ ଶରୀରୁ ଜୀବନ ଗ୍ରୁଢ଼େ । ପୁଣି ନପଶଇ କାରଣ ଏଡ଼େ ||୨୯||
ଅନେକ ପ୍ରକାରେ କରିବା ସେବା । ମେରୁ ସମ କରି ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଦେବା ||୩୦||
ହରଷେ ଯାଉକ ବରସେ ଯାଉ । ସ୍ଥାନ ଗ୍ରୁଢ଼ିଲେ ନ ଆସଇ ଆଉ ||୩୧||
ଅଥବା ବିଷ୍ଣୁ ବେଦବର ଶିବ । ତେତେମାନ ଦେହ ଗ୍ରୁଡ଼ଇ ଜୀବ ||୩୨||
ଆସିବା ନଦେଖି ଯିବା ନଜାଣି । ଗଲେ ସେ ଅସାଧ୍ୟ ନୁହଇ ଆଣି ||୩୩||
ଶୁଣସି ହୋ ମନ ସ୍ନେହ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ । ଘଟଯୋଗ ଖଣ୍ଡ ଦେହ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ||୩୪||
ଆଦ୍ୟେ ଦେହ ଯହୁଂ ହୋଇଅଛୁ । ବସ୍ତୁର ଲେଢ଼ିଲେ ନୁହଇ କିଛୁ ||୩୫||
ଖଙ୍କାର ସିଂଘାଣି ଛେପ ଯେମନ୍ତ । ପ୍ରଥମ ବମରି ଗଢ଼େ ତେମନ୍ତ ||୩୬||
ପ୍ରଥମେ ରେଣୁ ପ୍ରମାଣ ରହିଲା । କଠରେ ଯେମନ୍ତ ରୂପ ଧଇଲା ||୩୭||
ଅଲେଖ ପ୍ରତିମା ଲଗି ଅଲଗ । ଯେ ଯାହା କଥା ତାହାକୁ ବଲଗ ||୩୮||
କାହିଂ ଥାଇ କାହିଂ ଆସି ହୋଇଲା । କ କ ହୋଇ କେଣେ କାହିଂକି ଗଲା ||୩୯||
ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ରୂପେ ପ୍ରକାଶିଲା ଆସି । ବଜୁଳି ପ୍ରାୟେ କେଣେ ଗଲା ଖସି ||୪୦||
ଯେତେ ଗର୍ଭହୋଇ ମଲା ମିଛକୁ । ଆଉ କଥାମାନ ଥାଉ ପଛକୁ ||୪୧||
ଯେତେ ଲୋକଯଙ୍ଗେ ଗୋଷ୍ଠୀ କରିଛୁ । ସେମାନେ ଏହାର ନୁହଇ କିଛୁ ||୪୨||
ଜନ୍ମ ହିଂ ଏକା ମରଣ ହିଂ ଏକା । ବନ୍ଧୁ ବାନ୍ଧବ ସ୍ୱେ ବାହା ସାଖା ||୪୩||
ଅର୍ଥ ଲୁ ବୁଧେ କଥାଖବେ ସଙ୍ଗ । ଯେ ଯାହା କରମ ତାହାର ଅଙ୍ଗ ||୪୪||

ଖ—(୨୨) କେତେ କରୁଅଛୁ ମୋହ । (୨୬) ବାଡ଼ ବେଢ଼ିବା ।
(୨୯) ଯେବେ ଏ ଜୀବନ ଶରୀରୁ ଗ୍ରୁଢ଼େ ।
(୩୦) ମେରୁସମ କରି କଣଯ୍ୟ ଦେବା (ପ୍ରଥମପାଦ)
(୩୪) ......ଦେହ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ । ଘଟ କୂଟ ଖାଜ ଦେହ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ॥
(୩୫) ବସ୍ତୁର କଲେ ସେ ନୋହଇ କିଛୁ (୩୬) ପ୍ରଥମ ଖାଜ ପତନ ତେମନ୍ତ ।
(୩୭) କେବଳ ରେଣୁ ପ୍ରମାଣ ରହିଲା । କର୍ଣ୍ଣେ ତା ଏମନ୍ତ ରୂପ ବହିଲା ।
(୩୮) ଅଲେଖ ପ୍ରତିମା ଗଢ ବଲଗ......ହିତଗ ।
(୪୦) ବଜୁଳିରୂପେ ପଳାଇଲା ଖସି । (୪୧) କଲ କଥାମାନ ଥିବ ପଛକୁ ॥

ଅନେକ ଦୁଃଖେ ଅରଜଇ ଧନ । ତାହୁତ ପଥେ ଭୋଗ କରେ ଆନ ॥୪୫॥
ଏହାର ଯହ୍ନୁଂ ମିଛକୁ ମୁହାଂସ । ମୃହାଂସ ବଶେ ଦେହଯାଇ ନାଶ ॥୪୬॥
ବୁଝସି ହୋ ମନ ଏଥର ସ୍ୱାନ୍ତ । ଅନ୍ତ ଅସାଧନ ଦେହ ପ୍ରକୃତ ॥୪୭॥
ତୁ ଅବା ବୋଲୁ ଦେହମୋର ମାୟା । ଉପାଧି ଭେଦେ ବନ୍ଧ ଅଛୁ କାୟା ॥୪୮॥
ସେଥିକୁ ମନ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଶୁଣ । ତୋତେ ବୁଝାଇବା ତୋହର ଗୁଣ ॥୪୯॥
ଏ ଆଦି ଦେହ ଉପୁଜିଲା ଯହ୍ନୁଂ । ବିଷମ ସନ୍ଦେହ ସେ କଥା କହ୍ନୁଂ ॥୫୦॥
ହେଉଂ କମିଲା ସେ ଶସ୍ତ୍ର କାଢ଼ିଲା । ଏତେ ତୁଲେ କମ କାହ୍ନୁଂ ଗଢ଼ିଲା ॥୫୧॥
କେତେମତେ ତାହା କାହ୍ନୁଂ ଆଣିଲା । ଦୁର୍ଲଭକର୍ମ କେମନ୍ତେ ଜାଣିଲା ॥୫୨॥
ଏକୁଂ ପ୍ରକାଶଇ ଅନେକ ଚିହ୍ନ । ଗୋଟି ଗୋଟିକେ ବହୁରୂପ ଭିନ୍ନ ॥୫୩॥
କେତେ ବିଜ୍ଞାଣିସେ ସପାରେ ନାହ୍ନୁଂ । ସେମନ୍ତ ପ୍ରଥମା ଗଢ଼ିବେ କାହ୍ନୁଂ ॥୫୪॥
ବାହାର ପ୍ରକାରେ ଦେଖି ଗଢ଼ିବେ । ଭିତର କାହ୍ନୁଂ ନବାଡ଼ି ପାରିବେ ॥୫୫॥
ଭିତର କମନ୍ଧୁଂ ଯଦି ଜାଣିବେ । ବିଷୟ ଅଗୋଚର କାହ୍ନୁଂ ଆସିବେ ॥୫୬॥
ଭଲବିନ୍ଧାଣି ସେ ପରମାନନ୍ଦ । ଦଶନ୍ତା କମ ଦେଖନ୍ତାକୁ ଅନ୍ଧ ॥୫୭॥
ହେଳ ଜାଳନ୍ଧର ମାୟା ରଞ୍ଜିଲା । ପାଣିଫୋଟକା ସେତେ ମାନକଲା ॥୫୮॥
ଅତି ଅଗୋଚର ହେତୁ ତାହାର । କାହ୍ନୁଂ କେତେ ରୂପ କଲା ବାହାର ॥୫୯॥
ଆବର ବିଶେଷ ନାହ୍ନୁଂ ବାହାରେ । କେମନ୍ତେ ଗଢ଼ିଲା ଗର୍ଭ ଭିତରେ ॥୬୦॥
ହାଡ଼ ଗୋଡ଼ମୁଣ୍ଡ କାହ୍ନୁଂ ଯାଇଲା । କେତେଗୁଣ ଆଣି କାହ୍ନୁଂ ଲଗାଇଲା ॥୬୧॥
ଅତିଗୁପତ କୁମ୍ଭିପାକ ସ୍ଥାନେ । ତହ୍ନୁଂ ଲୁଚିଥିଲେ ଇନ୍ଦ୍ରିମାନେ ॥୬୨॥
ଅନେକ ବିଦ୍ୟା ଯେହୁଥିବ ପଢ଼ି । ସେମନ୍ତରୂପ ନପାରିବ ଗଢ଼ି ॥୬୩॥
ପାତାଳେ ବାସୁକୀ ସ୍ୱର୍ଗେ ବିଡ଼ୌଜା । ମର୍ତ୍ତ୍ୟଭୁବନେ ଯେତେ ମହାରାଜା ॥୬୪॥
ଅସୁର ଆଦି ଦେବତା କୋଟିଏ । ଗଢ଼ିପାରିବେ କି ସେଥି ଗୋଟିଏ ॥୬୫॥
ଅନାଦିକନ୍ଦ ସେମନ୍ତ ବିନ୍ଧାଣି । କାହ୍ନୁଂ କେତେକ ସଂପାଦିଲା ଆଣି ॥୬୬॥
ଏକା ନିଶ୍ୱାସେ କୋଟିଏ ମରଇ । କୋଟିଏ କୋଟି ଭିନ୍ନ ରୂପ ଧରଇ ॥୬୭॥
ଏକାଜଣକ ସପାଦୁଛୁ କେତେ । ଗୋଟିକେ ବେଗ ନଦେଖିବା ଯେତେ ॥୬୮॥

ଖ—(୪୫) କାଳେଣ ତାହା ବିଳସଇ ଆନ ।
(୫୦) ପ୍ରଥମେ ଦେହ । ଶୁଣ ସନ୍ଦେହ ।
(୫୫) ବାହାର ପ୍ରକାଶ । ଭିତରକମ କାହ୍ନୁଂ ନବାଢ଼ିବ ।
(୫୬) ବିଷୟମାନନ୍ତ କାହ୍ନୁଂ ଜାଣିଲ ।
(୬୩) ସେମନ୍ତ କମ (୬୫) ଅସୁରସୁର ଦେବତା କୋଟିଏ ।
(୬୭) ଏକାନିମିଷକେ କୋଟିଇ ମରଇ । ଗୋଟି ଗୋଟିକେ ଭିନ୍ନରୂପ ହୋଇ ॥
(୬୮) କାହ୍ନୁଂ ଆଣିଇ ଯାଇ କେତେ କେତେ ।

ଯେତେକ କହୁଛୁ ସ୍ନେହ ମନକୁ । ଦୁର୍ଲଭ କଥା ତ୍ରିଭୁବନକୁ ॥୬୯॥
ବୁଝସି ହୋ ମନ ସ୍ନେହର ମାୟା । ସହଜେ କର୍ମ ଅବିବେକ କାୟା ॥୭୦॥
ଯେତେବେଳେ ମାତା ପିତାହିଂ ନାହିଂ । ତେତେବେଳେ ପୁଣ ଥିଲଟି କହିଂ ॥୭୧॥
ନଥିଲ ଯେବେ ସେ କାହୁଂ ଅଇଲ । ଥିଲ ଯେବେ କିଂପା ଆଗୁ ନୋହିଲ ॥୭୨॥
ଥିଲ ନୁହଇ ନଥିଲ ନ ଜାଣି । ବିବେକ ଜନେ ବୁଝି ପରମାଣି ॥୭୩॥
ପୁଇଗକତ ମୁତ୍ରପୁଡ଼ା ନାଡ଼ି । ଏହି ଶରୀର ହୋଇଥିଲ ଜଡ଼ି ॥୭୪॥
କୃମି ତ ଭୂମି ଜନନୀ ଜଠରେ । ଦଶମାସ ଥିଲ ଯୋନି କୂପରେ ॥୭୫॥
ଯଦ୍ୟପି କରିବ ମନ ବିଚାର । ତେବେ ବେଳ କଥା ସ୍ନେବେ ଧିକାର ॥୭୬॥
ଜନନୀ ଜଠର କୃମି ଆମଳ । ତା ତୁଲେ ଲୁଠ୍ ଥିଲ ଭୂମିସ୍ଥଳ ॥୭୭॥
ବାଳୁତ କାଳର ଯେସ ଭାବନା । ସେମାନେ ଏବେ ଉପାଲମ୍ୟ ସିନା ॥୭୮॥
ହେନ ବିଡ଼ମ୍ବଣ ଯେବଣ ଦେହ । ସମସ୍ତେ ଭୋଗ୍ୟ ନକରିବେ କେହ ॥୭୯॥
ଦିନ ଗଣୁ ଗଣୁ ଶରୀର ବଢ଼େ । ବୟସ କହନ୍ତେ ଆୟୁଷ ଛୁଡ଼େ ॥୮୦॥
ଦିବସ ମାସ ବରଷକେ ଲେଖି । ଦେହ ପତନ ହୋଇସ୍ତେ ଦେଖୁଂ ଦେଖୁଂ ॥୮୧॥
ଶତେ ବରଷ ଆୟୁଷ ଲେଖିଲେ । ଏତେକହିଂ ଭୋଗ ନୁହଇ ଭଲେ ॥୮୨॥
କୋଟିଏ ଅରକ୍ଷି ସ୍ନେହଦେହକୁ । ଶରୀର ବନ୍ଧ ଶଙ୍କା ଜୀବନକୁ ॥୮୩॥
ବସନ ଭୋଗ ପଦଧରି ଆସେ । ଦୁଃଖେ ଧରିଥାଇ ରାତି ଦିବସେ ॥୮୪॥
ଜଳବିମ୍ବୁହାନ ଜୀବନ କେତେ । ଏହାକୁ ଆଟୋରି ଅବୋଧ ଏତେ ॥୮୫॥
ସବୁ ମୁହାଂସ ଏହି ଦେହକୁ । ଏହାରେ କାହା ନକରେ କାହାକୁ ॥୮୬॥
କଳଙ୍କରମ ଚିରକାଳ ଥାଇ । କାରେଣୀ ଲୋକ କହୁଂ କହୁଂ ଯାଇ ॥୮୭॥
ସକଳ ଦେହେହିଂ ସମତୁଲ ବଥା । ଏକ ନଜାଣଇ ଆତୁରେକ କଥା ॥୮୮॥
ଆବର ମନ ବଚନେକ କହୁ । ଏ ଦେହ ଆଦି ଉପୁଜିଲ ସହୁଂ ॥୮୯॥

ଖ—(୬୯) କେତେକ ଚଟୋଇ ଅଛୁ ମନକୁ । ଦୁଳଭ କମ ।
(୭୦) ଏମନ୍ତ କାୟା । ଅବିବେକ ମାୟା ॥
(୭୧) ତେତେବେଳେ ଦେହ । (୭୩) ଶୁଣ ପରମାଣି ॥
(୭୪) ପୁଯଗକତ ମୁତପୁଡ଼ା ନାଡ଼ି । (୭୫) ଦଶମାସଥିଲ ଗର୍ଭଭିତରେ ।
(୭୬) ଯଦ୍ୟପି କହିବା ଜନ୍ମ ବିଗୁର । ······ସ୍ନେ ବିଧିକାର ॥
(୭୭) ଜନନୀ ଯୋନି ମୃଦୁ ପଙ୍କେ ନାଳେ । ତାଳିଙ୍ଗ ଲେଟ୍ଥିଲ ଭୂମିତଳେ ॥
(୭୮) ବାଳୁତ ଭାବରେ । ସେମାନ ସ୍ନେପରୁ, (୭୯) ଭୋଗ ନକରଇ ସେହ ।
(୮୨) ଏତେକର ଭୋଗ ନୁହଇ ଭଲେ ।
(୮୪) ବୟସ ଭୋଗ ଧନ ଜୀବନ ଆଣେ । ଦୁଃଖେ ମରୁଥାଇ ରାତି ଦିବସେ ॥

ଲିଙ୍ଗ କମଳ ଷଡ଼ଦଳ ଶୋଭା । ଅରୁଣ କୋଟି ତେଜ ମୁଖେ ପ୍ରଭା ॥୯୦॥
ଶିବ ଶକତି ସମଯୋଗ ହେନି । ତଥି ପତନ ରଜବୀର୍ଯ୍ୟ ବେନି ॥୯୧॥
କର୍ମ କମଳ ବୁଦ୍‌ବୁଦା ଫେଣ । ତହିଂକି ଲଗିଲା ପ୍ରାଣ ପବନ ॥୯୨॥
ପ୍ରାଣ ପବନ ଜୀବ ବେନି ଆଦି । ଜୀବ ଯେନି ମନ ବୁଦ୍ଧି ଆଗ୍ରାଦି ॥୯୩॥
ଜୀବ ମନବୁଦ୍ଧି ଏକତ୍ର ସହିଂ । ଦେହାଦି ବିଶ୍ରାମ କରଇ ତହିଂ ॥୯୪॥
ଶୁକ୍ରଶୁକ୍ଳମୂଳେ ଯେତେ ରଂଚନା । ଧାତୁ ମାତୃ ସ୍ୱେତେ ରଙ୍ଗ ରଂଚନା ॥୯୫॥
ଭୂତ ପ୍ରକୃତି ଚେତନା ସହିତେ । ସ୍ଥାନ ଆବୋରିଲେ ଯେ ଯାହା ମତେ ॥୯୬॥
ସ୍ଥାନ ଯେନି ବୀଜ ଶରୀରେ ଅଛି । ସ୍ଥାନ ଅଭ୍ୟନ୍ତରେ ନୁହଇ କିଛି ॥୯୭॥
ସ୍ଥାନ ଜାଣି ବୀଜ କଲେ ସଂଯୋଗ । ଅବଶ୍ୟ କିଛି ହୋଏ ଫଳ ଭୋଗ ॥୯୮॥
ଯେସନେ କୃଷିକାରୀ ମଣ୍ଡି ବିହୁଲେ । ବାହୁଡ଼ି ସେହି ମଣ୍ଡି ତହିଂ ଫଳେ ॥୯୯॥
କେବଳ ଭୂମି କରଷଇ କୃଷୀ । ଇଚ୍ଛା ସୁଖେ ଫଳ ଫଳଇ ଆସି ॥୧୦୦॥
ସହଜେ ଯେ ଯାହା ଗୁଣ ବିକାରେ । ବୀଜ ଭିତରୁ ନିଜ ରୂପ ଧରେ ॥୧୦୧॥
ସେହି ବୀଜ ଅନ୍ୟ ଠାବେ ଥୋଇବା । ଅନେକ ପ୍ରକାରେ ଧ୍ୱଂସୀ ହୋଇବା ॥୧୦୨॥
ଆଗମ ମତ ମଧ୍ୟପଥି ଶିଖି । ଏମନ୍ତ ନୃପ ବୃହଂ କଲା ଦେଖି ॥୧୦୩॥
ହେବନ ବିଶ୍ୱନ୍ତେ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ । ପିଅର ମାତା କୃଷିକାରୀ ମତ ॥୧୦୪॥
ରଜବୀର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା ତାହାଙ୍କ ତହିଂ । ଏମନ୍ତ ନୃପେ ଯେ ଗଢ଼ିବେ କାହିଂ ॥୧୦୫॥
ଅସ୍ଥି ରକତ ମଳମୂତ୍ର ଦେହ । ଏଥି ଭିତରେ ଏତେମାନ ମୋହ ॥୧୦୬॥
ପ୍ରକୃତି ପୁରୁଷ ଜାଲେ ବ୍ୟକତ । ଏହାଙ୍କ ମୂଳେ ଚଉବିଂଶ ତତ୍ତ୍ୱ ॥୧୦୭॥
ହସ୍ତ ମସ୍ତକ ଚକ୍ଷୁ ନାସା କର୍ଣ୍ଣ । ପାଦ ଜଠର ନାନା ବସ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣ ॥୧୦୮॥
ଆସୁତେ ନୁହଇଂ କେହି କାହାର । ଭ୍ରମନ୍ତ ଇଚ୍ଛା ସୁଖେ ଯେ ଯାହାର ॥୧୦୯॥
ବିବିଧ ପ୍ରକାରେ ଯେତେକ ରଂଚନା । ମନ ଆଦି କରି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନାନା ॥୧୧୦॥
ପୃଥ୍ୱୀ ଆପ ତେଜ ବାୟୁ ଆକାଶ । ଏ ପଞ୍ଚଭୂତେ ତତ୍ତ୍ୱ ପରକାଶ ॥୧୧୧॥
ପଞ୍ଚମହାଭୂତ ପଞ୍ଚ ଭୂଷଣ । ଏହାନ୍ତ ଆବୋରି ଗୁଣ କାରଣ ॥୧୧୨॥
ସ୍ୱରଶାସ୍ତ୍ର ସ୍ୱର ବାଣୀ ଜଗତ । ରଜବୀର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣେ ଯେ ଯାହା ମତ ॥୧୧୩॥
ଏକଇ ଆତ୍ମା ଅନେକ ପ୍ରକାରେ । ସବୁ ହୋଇ ଅଛି ମନ ବିକାରେ ॥୧୧୪॥

ଖ - (୯୨) ଫେନ । ତହିଂ ବିଳାସଇ, (୯୪) ଦେହାଦି ଇନ୍ଦ୍ରି ବିଶ୍ରାମଇ ତହିଂ ।
(୯୫) ଯେତେ ବାସନା । ରାଗରସ ରଚନା, (୯୭) ସ୍ଥାନଯେନି ଜୀବ ଶରୀରେ ଅଛି ।
(୧୦୩) ଉପସୁଧୀ ଶିକ୍ଷା, (୧୦୬) ଏସନେକ ଦେହ ।
(୧୦୮) ମୁଖ କର୍ଣ୍ଣ । ଜଠର ବପୁ ନାନା ବର୍ଣ୍ଣ ॥
(୧୦୯) ଚଉଦ ଭୁବନେ ଯତନେ ଫେରି, (୧୧୦) ଦେହ ରଚନା ।
(୧୧୧) ଏ ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱେ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକାଶ । (୧୧୨) ପଞ୍ଚ ପରାଣ । (୧୧୪)ଦେହ ବିକାରେ ।

ନହୁଂ ନ ଜାଣଇ ଜ୍ଞାନ ବିବେକ । ତେଣୁକରି ହୋଇଛି ସେକୁ ଅନେକ ॥୧୧୫॥
ଏକୁଂ ଅନେକ ପ୍ରକାଶଇ ଗୁଣ । ଫେଡ଼ି କହିବା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଶୁଣ ॥୧୧୬॥
ଯେହ୍ନେ ଝକମକ ପଥର ଥୋଇ । ରୁଷ ଠାଇଁ ତଳେ ତୁଳା ଦେଇ ॥୧୧୭॥
ତହୁଂ ଉପୁଜେ ଯେବଣ ବହ୍ନି । ସଂସାର ଦହିପାରେ ତାହା ଯେନି ॥୧୧୮॥
ଘିପ ଦହୁଡ଼ି ଲଗାଇବା ଯେତେ । ଅଧିକୁ ଅଧିକ ହୋଇବ ତେତେ ॥୧୧୯॥
ତେସନେ ଆତ୍ମା ସର୍ବଗର୍ଭେ ନିତି । ପ୍ରକୃତି ମତି ଭେଦ ରୂପେ ଭିତ୍ତି ॥୧୨୦॥
ଭୂତ ପ୍ରକୃତି ଯହୁଂ ଯମ ନୋହେ । ବାସନାରୂପେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବହେ ॥୧୨୧॥
ସର୍ବଶରୀରେ ନିରଞ୍ଜନ ଚେତନ । ଶଶୀ ଜଳଘଟେ ପ୍ରକାଶ ଦେଖ ॥୧୨୨॥
ଉପାଙ୍ଗ ବଇଂଶୀ ଭେରି ଦୋସରି । ଯନ୍ତ୍ର ଅଲାବେଣୀ ଶଙ୍ଖ ମହୁରୀ ॥୧୨୩॥
ଯେହ୍ନେ ପବନ ସର୍ବଠାରେ ସାଜେ । ମୂର୍ତ୍ତି ବିକାରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବାଜେ ॥୧୨୪॥
ତୁହି ମନ ସେହା ଆପଣେ ଜାଣୁ । ଆବର ବେଦ ପୁରାଣ ହିଂ ଶୁଣୁ ॥୧୨୫॥
କହୁଂ କହୁଂ ହୁଡ଼ୁ ସେତେ ନାଗର । ସବୁ ହାନି ଲଭ ତୋହୋ ଆଗର ॥୧୨୬॥
ସ୍ୱରୂପ ଦେଖି ଶାନ୍ତ ନ ବିଗ୍ଭରୁ । କ୍ଷଣକ ସୁଖେ ଯାହା ପାରୁ କରୁ ॥୧୨୭॥
ଅଇଶ ଛଡ଼ ଯେ ତୋ ତୁଲେ ଥାନ୍ତି । ଅନୀତ କରାଇ କାଲେ ସେ ଯାନ୍ତି ॥୧୨୮॥
ପରମ ପଦ ମହାସୁଖ ଛାଡ଼ି । ଅକାରଣେ ମର ଅମଡ଼ା ମାଡ଼ି ॥୧୨୯॥
ସେହି ନକ୍ଷତ୍ର ସେହି ବାର ତିଥି । ସେହି ଦିବସ ସେହି ସନ୍ଧ୍ୟା ରାତି ॥୧୩୦॥
ସଂସାରଯାକ ସେହି ମତେ ଥାଇ । ସବୁ ଛାଡ଼ି ସେଥିଂ ଜୀବନ ଯାଇ ॥୧୩୧॥
ଯେବଣ ଦେହକୁ ଦଗଧ ଏତେ । ଅନ୍ତେ ଅପରାଧ ତାହାକୁ କେତେ ॥୧୩୨॥
ଏବେ ହୋ ମନ ତୁହି ତୋତେ ଚହ୍ନ । ସଂସାର ଦେହୁଂ ତୁ ନୋହୁ ଭିନ୍ନ ॥୩୩॥
ତୋହୋ ନ ଥିଲେ ତ ସଂସାର ନାହିଁ । ସଂସାର ନଥିଲେ ତୁ ଥିବୁ କାହିଁ ॥୧୩୪॥
ଏଣୁକରି ଦେହ ମନର ସାଖୀ । ସଂସାର ମନ ଦେହ ଯେନି ଲେଖା ॥୧୩୫॥
ତୁ ଅବା ବୋଲୁ ଏ ସଂସାର ଥାଇ । ଦେଖ ଉପେଖି ମନ କଂପା ଯାଇ ॥୧୩୬॥
ମନର ଦେହକୁ ଆଶା ନାହିଁକ । ସେତେ ମମତା ଗୁଡ଼ିଲ କାହିଁକ ॥୧୩୭॥
ହେନ ବିଚାର ନକରସି ଭ୍ରାନ୍ତ । ବିବେକ ବୁଦ୍ଧି ଗୁଣି ହୁଅ ଶାନ୍ତ ॥୧୩୮॥
ବେଭାରେ ମନ ବୃଷ୍ଟିଭେଦ ସିନା । ସୁଗତି କୁଗତି ବେନି ବାସନା ॥୧୩୯॥
ଯଦି ଏ ମନ ସୁଗତିକି ଯାଇ । ନଛ ବିନାଶି ମୋକ୍ଷଗତି ପାଇ ॥୧୪୦॥

---

(୧୨୦) ସର୍ବଘଟେ ଜୀବ । କରମ ରୂପେ ଭେଦେ ଭେଦେ ଭିନ୍ନ ॥
(୧୨୧) ଭିନ ନୋହେ । ବାସନା ବଶେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କହେ ॥
(୧୨୪) ବସ୍ତୁ ବିକାରେ । (୧୨୫) ପୁରାଣ ବଖାଣୁ ।
(୧୨୮) ଅନୀତ କରି ଅନ୍ତକାଳେ ଯାନ୍ତି । (୧୨୯) ମହାଦ୍ୱନ୍ଦରେ ପଡ଼ି ।
(୧୩୧) ଓ (୧୩୨) 'ଖ'ରେ ନାହିଁ । (୧୩୫, ମନର ଶିଖା ।

ଅଥବା ଯେବେ କୁଗତି ଆଚର । ଜନ୍ମ ମରଣ ଦୁଃଖେ ଅଧିକାର ॥୧୪୧॥
ଯାବତ ବିଷୟ ସଙ୍ଗ ନ ତୁଟି । ଦେହ ଗମନ ସମତୁଲ ସେଠି ॥୧୪୨॥
ଜୀଇଁଲ ଲୋକତ ମରଇ ନାହିଁ । ମଲା ଲୋକ ଆଉ ଜୀଇଁବ କାହିଁ ॥୧୪୩॥
ବୁଝସି ହେ ମନ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରସିଦ୍ଧି । ଦ୍ୱିତୀୟଖଣ୍ଡ ଘଟ ଯୋଗ ବିଧି ॥୧୪୪॥
ଗୁରୁ ଗୁପତ ଯେ ଯେବଣ ବାଣୀ । ମୁଁ ତାହା ଫେଡ଼ି ଦେଖାଇଲି ଆଣି ॥୧୪୫॥
ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସୁଦୟା ଯହୁଁ । ହିତ ବଚନ ବଖାଣିଲୁ ଯହୁଁ ॥୧୪୬॥
ଜଳାଧିପତି ଯୋଗାରୂଢ଼ ସ୍ୱାମୀ । ଯହୁଁ ଜଗତ ଭୂତେ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ॥୧୪୭॥
ପରମ ଜ୍ୟୋତି ପୁରୁଷ ଉଦାସ । ନୀଳ ମହୀଧର ଶିଖରେ ବାସ ॥୧୪୮॥
କପଟବ୍ରହ୍ମ ଦାରୁମୟେ ଅଙ୍ଗ । ଲୋଚନ ମନ ବଚନର ଆଗ ॥୧୪୯॥
ଯାହା ଦର୍ଶନେ ମହାଦୁଃଖ ଖଣ୍ଡି । ଯମ ଦେବତା ନ ପାରଇ ଦଣ୍ଡି ॥୧୫୦॥
ସେ ଦେବ ଅଭୟ ପାଦକମଳେ । ରୁଦ୍ର ଗଜପତି ଭଜେ ଭୂତଳେ ॥୧୫୧॥
ଶ୍ରୁତି ସୁଖକର ଗହନ ବାଣୀ । ସୁଜନ ହିତେ ବଖାଣିଲି ଆଣି ॥୧୫୨॥
ଅନନ୍ତ ସିଦ୍ଧ ବିବେକ ବିସ୍ତର । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ବିଦ୍ୟା ଉଚିତ ଆସ୍ତର ॥୧୫୩॥
ଯେ ପୁଣି ଜାଣଇ ଏଥିର ଭାବ । ଅମରଲୋକେ ସେହି ଦେହେ ଠାବ ॥୧୫୪॥
ସୁଜନ ଜନଙ୍କ ଚରଣେ ସେବା । ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସକୁ ମୁକତି ଦେବା ॥୧୫୫॥

ଇତିଶ୍ରୀ ମନ ଚୈତନ୍ୟ ସଂବାଦେ ଶବଦବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତାୟାଂ ନାମ ଦ୍ୱିତୀୟଖଣ୍ଡ ।

—*—

(୧୪୨) ଦେହ ଗଗନ ଶୀଳମତ ସେଠି । (୧୪୫) ଫେଡ଼ି ତା ମୁହଁ ବଖାଣିଲି ।
(୧୪୬) ଗୀତ ବଖାଣି କହିଲା ତହୁଁ ।
(୧୪୯) କପଟ ରୂପେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ଅଙ୍ଗ । ଲୋଚନ ମନସେ ବଚନ ସଙ୍ଗ ॥
(୧୫୦) ରୁଦ୍ର ଗଜପତି ମତ ଭ୍ରମଲେ ।
(୧୫୫) କହିଲି ସଂହିତା ସୁଜନ ହିତେ । ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସ ବିସ୍ତରଇ ଏତେ ॥

ତୃତୀୟ ଖାନ ∨

ଆବର ମନ କହିବା ସ୍ୱରୂପ । ତୋହର କଥା ତୋତେ ବହୁରୂପ ॥୧॥
ଅଶେଷ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ ଯେତେକ ଯହିଁ । ତୋହୋ ନଥାପିଲେ ଥିବ ସେ କାହିଁ ॥୨॥
କାଷ୍ଠ ପାଷାଣ ଅଷ୍ଟଲୌହ ମାଟି । ପିତୁଳ ଲେଖନ ଚଳ ପ୍ରକଟି ॥୩॥
ଏହି ମନ ରୂପ କରି ଆପଇ । ଏ ପୁଣି ତା ନାମ ଧରି କହଇ ॥୪॥
ପୁଷ୍ପ ନୈବେଦ୍ୟ ଗନ୍ଧ ଚନ୍ଦନ । ଉପନ ବିଧି ଉପହାର ମ.ନ ॥୫॥
କେବଳ ଗ୍ରୁମୁରେ ବାଢ଼ଇ ନେଇ । ଆପଣେ ଭୁଞ୍ଜଇ ପାଣି ଛଡ଼ାଇ ॥୬॥
ଏତେ ମର୍ଯ୍ୟାଦ ସେହିଙ୍କୁ କରଇ । ତାହା ବରଦେଲେ ପୁଣ ତରଇ ॥୭॥
ସଜୀବ ଦେବତା ଆପେ ନବୁଝଇ । ଅଜାଣ ପଣେ ଅଜୀବ ପୂଜଇ ॥୮॥
ଏ ଯେବେ ସପ୍ରତେ ଯିବ ସେହିଙ୍କୁ । ଆପଣେ କେମ୍ଭେ ପୂଜିବ କାହାକୁ ॥୯॥
* ନିବଡ଼ ଜଡ଼େ ଯହୁଁ ନାହିଁ ସନ୍ଧ । ଅନ୍ଧ ସଙ୍ଗେ ଚକ୍ଷୁ ଥିଲାର ଅନ୍ଧ ॥୧୦॥
ଯେବଣ କାରଣ ନଜାଣଇ ଭଲେ । ଆପଣ କାନ୍ଧଇ ପରର ମଲେ ॥୧୧
** ଏହି ଦେହକୁ ମହାଦୁଃଖ ଦେଇ । କାହାହୋଇ ନାହୁଁ ଦେହର ପାଇଁ ॥୧୨॥
ରାଜ ନିଯୋଗ ମରଣର ଡରେ । ବିକଲେ ଲୁଚନ୍ତି ଗିରି କନ୍ଦରେ ॥୧୩॥
ଦେହ ନିମନ୍ତେ ବଳ ଗୋପ୍ୟ ଧରଇ । ଦେହ ନିମନ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମ ବଧ କରଇ ॥୧୪॥
ଏତେ ଯେନେହ କରିଛୁ ଯାହାକୁ । କହୁଁ କହୁଁ ଗ୍ରୁଡ଼ିଯିବ ତାହାକୁ ॥୧୫॥
ଯେତେବେଳେ ଦେହ ଯିବ ବିନାଶ । ତହିଁ ଉତ୍ତରେ କେ କାହାର କସ ॥୧୬॥
ଅମର ମଣି ଇନ୍ଦ୍ରଲୋକେ ପୂଜା । ସପତ ଦ୍ୱୀପେ ଯଦ ମହାରାଜା ॥୧୭॥
ବିଷ୍ଣୁ ବେଦବର ଶଙ୍କର ଯେତି । ସବୁ ମରଣ ସମତୁଲ ସେତି ॥୧୮॥
ଜୀବ ଥିବା ଯାକ ଦେହ ବରଣି । ଜୀବ ନଥିଲେ ଦେହ କାହିଁ ଗଣି ॥୧୯॥
ଗ୍ରୁଗଲ ଛେଦ ଭୋଜନକୁ ନିତ୍ୟ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ମଡ଼ା ଛୁଇଁଲେ ପତିତ ॥୨୦॥

ଖ—(୨) ତୋହ ନଥିଲେ ସେଥିବେ କାହିଁ, (୩) ପୁତଳ ଲେଖନ ଏ ଚଳ ପଟି ।
(୭) ଏତେ ପରତେ ତାହାଙ୍କୁ କରଇ । ତାହା ବର ଦେଲେ ପୁଣି ତରଇ ॥
(୯) ଏ ଯେବେ ପରତେ ଯିବ ତାହାକୁ, (୧୦) ଛଣହେ ନାହିଁ ଗ୍ରୁଡ଼ିବାକୁ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ।
*ଦଳୁ ବହି ରୂପେ ଅନ୍ତର ସାକ୍ଷି, ଅନ୍ଧକୁ ଅନ୍ଧ କଢ଼ାଇବ ବାଟ । (ଅଧିକଅଚ୍ଛ)
** ଆପଣ ଦେହ ଆପଣାକୁ ପର, କାହାର କୁଟୁମ୍ବ କାହାର ଘର । (ଅଧିକ)
(୧୭) ଅମର ଜିଣି ।

ବେଦମନ୍ତ୍ର ପଢ଼ି ଏ ମଡ଼ା ସ୍ୱେଡ଼େ । ଦୁବ ତୃଣ ଭକ୍ଷି ସେ ମଡ଼ା ତେଡ଼େ ॥୨୧॥
ଏହ୍ନମନ ସ୍ନେହା ଜାଣଇ ଦୃଢ଼ । ପରକୁ ଉଆଶ ଆପଣେ ମୂଢ଼ ॥୨୨॥
ବଚନମୁଖେ କହୁଂ ଆଇ ଯାହା । କୃତ ମନଭେଦ ନପାରେ ତାହା ॥୨୩॥
ଧନ ସମ୍ପଦେ କହୁ ବିଦ୍ୟା ଜାଣି । ବଡ଼ିମା ରୂପେ କହୁଥାଇ ଟାଣି ॥୨୪॥
ମଦ ମତ୍ସର ଅଭିମାନ ଘେନି । ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ପଙ୍କେ ହେଉଥାଇ ଛନ୍ନି ॥୨୫॥
ଏମନ ଯେବେ ଦେହକୁ ରଖିବ । ଏହାକୁ କଂପା ଦେହ ଉପେଖିବ ॥୨୬॥
ବିଶ୍ୱସ୍ୱରୂପର ଏହାର ଗତି । କେହୁଣି ମତେ ବୁଝଇ ନିବୃତ୍ତି ॥୨୭॥
ଅନଳ ଭିତରେ ଧୂମ ଯେମନ୍ତ । ଆତ୍ମାର ଭିତରେ ମନତେମନ୍ତ ॥୨୮॥
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭିତରେ ପବନ ଯେହ୍ନେ । ଶରୀର ଭିତରେ ଜୀବନ ତେହ୍ନେ ॥୨୯॥
ଆଦିତ୍ୟ ଆସ୍ପେତ ଯେସନେ ଛାୟା । କର୍ମର ଆସ୍ପେତ ତେସନ ମାୟା ॥୩୦॥
ଯାବତ ଜୀବନ ମନ ଜାଣିଲ । ପବନ ବୋଲିବ ଜ୍ଞାନ ମଣିଲ ॥୩୧॥
ଶୁଣସି ହୋ ମନ ଏଥିର ବାଣୀ । କର୍ମ ଆତ୍ମା ସେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଜାଣି ॥୩୨॥
ଫୁଲକୁ ଲାଗି ଫଳ ଯେହ୍ନେ ବଢ଼େ । ଫଳ ବଢ଼ିଲେ ଫୁଲ ଝଡ଼ି ପଡ଼େ ॥୩୩॥
ତେସନ କର୍ମରୁ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରକାଶ । ଜ୍ଞାନ ପ୍ରକାଶି କର୍ମ ଯାଇ ନାଶ ॥୩୪॥
ଗୁରୁ ଉପଦେଶ ଏ ପଦ ବନ୍ଧ । କର୍ମ ଅଭ୍ୟାସେ ନତୁଟଇ ବନ୍ଧ ॥୩୫॥
କର୍ମ ଅଭ୍ୟାସର ବିଧି ସେମନ୍ତ । ଦୀପ ଦହୁଡ଼ି ଜାଳିବା ଯେମନ୍ତ ॥୩୬॥
ସବଂସଂଯୋଗେଣ ଦୀପ ଜାଳିବା । ନିର୍ବାତ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିପାଳିବା ॥୩୭॥
ତଇଳବଳିତା ଅବଶେଷ ବୁଝି । ପୁଣ ପୁରାଇ ପୁଣି ଦେବା ତେଜି ॥୩୮॥
ଯତନ କଲେ ଅବରୋଧେ ଥାଇ । ତାବତ ସେ ଦୀପ ନାଶ ନଯାଇ ॥୩୯॥
*ତୁଅବା ବୋଲୁ ଜ୍ଞାନୀ ନିକଳଙ୍କା । ଆବର କାହୁଂ ମରଣକୁ ଶଙ୍କା ॥୪୦॥

ଖ—(୨୧) ବେଦଶାସ୍ତ୍ର ପଢ଼ି ଏ ଦେହ ବଢ଼େ । ବିଷ୍ଟାପାନ କରି ତା ଗୁଣ ତେଡ଼େ ॥
(୨୩, କର୍ତ୍ତିବେ କରି ନପାରଇ ତାହା, (୨୪) ବଡ଼ିମା ପଣେ ।
(୨୫) ମଦମତ୍ସର । ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ପଙ୍କେ ମରୁଅଛୁ ଅଜ୍ଞାନ ।
(୨୬) ଏଜୀବ ଯେବେ ଜୀବକୁ ରଖନ୍ତା । ଦେହ ଉପେଖନ୍ତା ।
(୩୦) ତେସନ କାୟା ।
(୩୧) ଯେବେ ଜୀବନକୁ କୁମ୍ଭେ ଦେଖିଲ । ତେବେ ଯେ ଜାଣି ବୋଲିବୁ ଜ୍ଞାନ ଜାଣିଲ ॥
(୩୫) ଗୁରୁ ଉପଦେଶ କର୍ମର ଦ୍ୱନ୍ଦେ ।
(୩୯) ଯୁଗବନ୍ଧ ଥାଇ । ଅଯତନ ଦୀପ କ୍ଷଣକେ ଯାଇ ॥

* ଏମନ୍ତ ଭଳି ଯେବେ କରମ ଆଚର । ତାହାକୁ ସେ ବୋଲି ଜ୍ଞାନ ଆଚର ॥
ଯାବନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ର ଦିବାକର ଥିବ । ତାବତ ଦେହ ନାଶ ନଯିବ ॥ ('ଖ'ରେ ଅଧିକ)

ଏମନ ଖଳ ଭ୍ରାନ୍ତ କରୁ ଅବା । ଏଥକୁ ଶୁଣ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଦେବା ॥୪୧॥
ଜ୍ଞାନର ସଙ୍ଗେ କାଳସନ୍ଧୁଁ ଅଛୁ । ଜନ୍ମ ମରଣ ତେଣୁକର ଟଛୁ ॥୪୨॥
ବବେକବଳେ କାଳ ଯେବେ ଖଣ୍ଡି । ଏହ୍ନ ଶରୀର ଜ୍ଞାନଯେନ ମଣ୍ଡି ॥୪୩॥
ଧନଲୁବୁଧେ ବଣିଜାର କଷ୍ଟି । କିଣିଲ ଦ୍ରବ୍ୟ ବିକଇ ପାଲଟି ॥୪୪॥
ତଥାପି ତାର ମୂଳ ପଣେ ଥାଇ । ପସରା ସୁଖେ ଲଭ ତହୁଂପାଇ ॥୪୫॥
ଆନବଣିଜ ଧନଯେହ୍ନ ଲଭ । ଜ୍ଞାନବଣିଜ ନିଜ ଦେହେଂ ଭାବ ॥୪୬॥
ତୁମନ ସହୁଁ ଦେହକୁ ନରହୁଂ । ଦେହର ସଙ୍ଗେ ତୁହ୍ନ ନାଯୋଉ ॥୪୭॥
ଯେସନ ବହ୍ନନ କମାର ଶାଳେ । ମାଡ଼ ଖାଉଥାଇ ତତତ ଫାଳେ ॥୪୮॥
ତେସନ ମନଦେହ ସଙ୍ଗେ ଥାଇ । ସବୁ ମୁହିଂଅଛୁ ନାମେକ ବହ୍ନ ॥୪୯॥
ସୁଖ ଦୁଃଖେ ସଙ୍ଗନାହିଂ ଯାହାର । ଏହା ତୁଲେ କାହିଂ ଗୋଷ୍ଠୀ ତାହାର ॥୫୦॥
ପବନ ଯେହ୍ନେ ଅନ୍ତରୀକ୍ଷେ ଭ୍ରମେ । ତେଣୁ ତରଣ ଯେନ ଉତକର୍ମେ ॥୫୧॥
ଆକୃତବନ୍ତେ ନିରାକୁଲେ ଉଡ଼େ । ଥୋକାସ୍ୱେ ଦୂର ଯେ ଯାହାର ପଡ଼େ ॥୫୨॥
ଯେସନେ ପୁରୁଷ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରକୃତ । ଜୀବବିକାରେ ହୋଇଅଛୁ ପ୍ରୀତ ॥୫୩॥
ପୁଷ୍ପର ଭିତରେ ବାସ ଯେମନ୍ତ । ଶରୀର ଭିତରେ ମନ ତେମନ୍ତ ॥୫୪॥
ଇକ୍ଷୁ ଭିତରେ ଗୁଡ଼ ଯେହ୍ନେ ଅଛୁ । ଦୁଗ୍ଧ ମଧ୍ୟରେ ଘୃତ ଯେହ୍ନେ ଲେଛୁ ॥୫୫॥
ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟେ ଲବଣ ଯେମନ୍ତ । ମନର ଭିତରେ ଜ୍ଞାନ ତେମନ୍ତ ॥୫୬॥
ସଂଯୋଗେ ଜଗତେ ଯେ ଯେଣେ ବଧି । ବିନା ଅନୁଭବେ ନୁହଇ ସାଧି ॥୫୭॥
ଅନୁଭବ ଗୁଣ ଜାଣି ସ୍ୱେତେକ । ଯେହ୍ନେ ଝିଂଟିକା ଜଳାନ୍ଧର ପୋକ ॥୫୮॥
ଆନେକି ଧରି ମୃତ୍ୟୁ ଶବ କରେ । ଦ୍ୱାର ନିରୋଧି ନିଜଘରେ ଭରେ ॥୫୯॥
ଗୃହ ଭିତରେ କନ୍ଦୁଦନ ଥାଇ । ତଲସ୍ୱେ ବଳେ ଭିନ୍ନ ଦେହ ପାଇ ॥୬୦॥
ଗୁରୁ ଉପଦେଶ ପଥ ବାହାର । କୁମ୍ଭାରସ୍ୱା ପୋକ ନାମ ତ ହାର ॥୬୧॥
ଶୁଣସି ହୋ ମନ ସ୍ଥିର କାହାଣୀ । ପ୍ରବୋଧ ଜ୍ଞାନ ଉପଦେଶ ଜାଣି ॥୬୨॥
ଏବେ ହୋ ମନ ତୁ ନବୁଝି ଅବା । ଆବର ବଚନ ଫେଡ଼ି କହିବା ॥୬୩॥
ତୁଯେ ବିରସଲୁ ଦେହ ତୋହର । ଏଥେ ଥାଇବୋଲୁ ସବୁ ମୋହର ॥୬୪॥

ଖ—(୪୧) ପଟାନ୍ତର ଦେବା । (୪୮) ଦଣ୍ଡ ପାଉଥାଇ ।
(୫୨) ଆକୃତ ବଳେ, (୫୩) ହୋଉ ଅଛୁ ବ୍ରତ, (୫୪) ଜୀବ ତେମନ୍ତ ।
(୫୫) ଆଖୁ ଭିତରେ । ଘୃତ ଯେହ୍ନେ ବାଛୁ ।
(୫୬) ଜଳ ମଧ୍ୟରେ ଲବଣ ଯେସନ । ଜ୍ଞାନ ତେସନ ।
(୫୭) ସଂଯୋଗ ଯୁଗତେ ଯେସନେ ବଧି । ନୋହଇ ସିଦ୍ଧି ।
(୬୧) ପଥୁଁ ବାହାର । ନାମ ଯାହାର, (୬୨) ପ୍ରବୋଧ କାଳ ଉପଦେଶ ବାଣୀ ।
(୬୩) ଏତେ ମତେହେ ନବୁଝଉ ଅବା,

ଆବର ସନ୍ଦେଶ କହଇ କନା । ତୋହୋ ଦେହକୁ ଶୁଦ୍ଧ ଦେଖି ଅନା ॥୬୫॥
ଏ ଦେହ ଅନ୍ତେ ରୁ ହେଉ ଯେମନ୍ତ । ପରତେ ଜ୍ଞାନ ମଣିଲେ ତେମନ୍ତ ॥୬୬॥
ଜୀବ ମନ ବୁଦ୍ଧି କଲେ ଭାବନା । ଆତ୍ମାର ଦେହ ବସ୍ତୁଭେଦ ସିନା ॥୬୭॥
ଯେବେ ନମସ୍କୁ ଏତେ ଦେହ ଯାଏ । ଏହାହୁଂ ଅପୂର୍ବ ଶୁଣ କଥାଏ ॥୬୮॥
ଏ ତୋର ଶରୀରେ ଯେତେ ପାତନା । ତୋହ ଭିତରେ ଶୁଦ୍ଧ ତେତେ ବଣା ॥୬୯॥
ଥିଲାର ତୋତେ ଅଗୋଚର ସନ୍ଧି । ନଥିଲା ଗୋଚର କରବୁ କାହିଂ ॥୭୦॥
ତୋହର ଶିର ତୋର ତହିଂ ଶୋଭି । ସେ କର୍ମା ତୋତେ ନଦଶଇ ଅନା ॥୭୧॥
ପିଠି ଆଦକର ଏ କଟୀବନ୍ଧ । ସ୍ଥାନ ନ ଦଶଇ ବିଷମ ଧନ୍ଧ ॥୭୨॥
ଏହିଠାରେ ଥାଇ ଏତେକ ବଣା । ଆଖି ଥାଉଂ ଥାଉଂ ହୋଇଛୁ କଣା ॥୭୩॥
ଜୀବପରମ ଏସନେକ ଗୁଣ । ଆବର ଏହାହୁଂ ଅପୂର୍ବ ଶୁଣ ॥୭୪॥
ଯେଉଁ ଆଖି ଯେନ ଜଗତ ଦେଖେ । ଆଖିର ରୂପ ଆଖିକି ନଦଶେ ॥୭୫॥
ଅଧର ନାସିକା ତାଳୁ କପାଳ । ତୋଳାରେ ଲଗିଛୁ ପିଛଡ଼ା ବାଲ ॥୭୬॥
ନୁହଇ ଦୂର ଦେଲ ନାହିଁ ବାଡ଼ । ଏତେ ନିକଟକୁ ଏତେ କିହାଡ଼ ॥୭୭॥
ଯେବଣ ଚକ୍ଷୁ ମହା ଜ୍ୟୋତିମୟେ । ଦୂରକୁ ଦଶେ ତାରାଗଣ ପ୍ରାୟେ ॥୭୮॥
ସଂସାର ପାତନା ଯେତକ ସନ୍ଧି । ସକଳ ଦେଖେ ଅବହେଳେ ଗୃହିଂ ॥୭୯॥
ପରସୁନ୍ଦରକୁ ପରମାର୍ଜଇ । ଆପ ସୁନ୍ଦର ଆପେ ନଜାଣଇ ॥୮୦॥
ଗୁରୁବଚନ ସ୍ନେହସନେକ ସୁଖ । ପଦାର୍ଥ ବସ୍ତୁରେ ପ୍ରକାଶେ ମୁଖ ॥୮୧॥
ଦର୍ପଣ ଭିତରେ ଜ୍ୟୋତି ପ୍ରକାଶଇ । ଶରୀର ଯାକ ସମତୁଲ ଦଶଇ ॥୮୨॥
ଦଶିଲା ଅବା ସେ ନୁହଇ ସତ । ବସ୍ତୁର ସ୍ୱଭାବ ସନ୍ଧିଂ ଯେମନ୍ତ ॥୮୩॥
ଅଥବା ରୂପ ଜ୍ୟୋତି ଅବଧାର । ସେ ବେଶ ସୁବେଶ କର ନପାର ॥୮୪॥
ତାମ୍ବୁଲଚନ୍ଦନ ବସନ ଗନ୍ଧ । ସେ ରୂପମଣ୍ଡିଲେ ସେ ରୂପଶୋଭି ॥୮୫॥
ସେ ବେଶ ସୁବେଶ ନୁହଇ ଯେହ୍ନେ । ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମାହିଂ ତେହ୍ନେ ॥୮୬॥
ଯାବତ ଜୀବ ମନବୁଦ୍ଧି ଗମେ । ଉପାଧି ଭେଦେ ଆତ୍ମା ତହିଂ ରମେ ॥୮୭॥
ସୂକ୍ଷ୍ମ ପ୍ରମାଣେ ଶୁକ୍ରମଣି ଥୋଇ । ପାରୁଶେ ଭେଟ କରାଇବା ନେଇ ॥୮୮॥
ଶତେ ଯୋଜନ ପର୍ବତହିଂ ଦଶେ । ଉପଜଲ ଜ୍ୟୋତି ହୋଇବାକୁ ସେ ॥୮୯॥
ଆତ୍ମା ଅନ୍ତରୀକ୍ଷ ଯେତେ ବିକାଶ । କାହିଂ କେତେ ଅଛୁ ଜାଣି ନପାର ॥୯୦॥

ଖ — (୬୬) ଜାଣିଲେ ତେମନ୍ତ ।
(୬୭) ଆତ୍ମାକୁ ଦେହ ବସ୍ତୁଭାବ ସିନା । (୭୮) ଏତେ ଦୂରଯାଏ ।
(୭୦) ତୋହର ତୋତେ । ଆନକୁ ଗୋଚର କରବୁ କାହିଂ ॥
(୭୨) ପିଠ୍ଠ ଆଦକର କଟି କବନ୍ଧ । ଥାଇ ନ ଦଶଇ ବିଷମ ଅନ୍ଧ ।
(୮୬) ସେ ରୂପ ସୁବେଶ ନୋହଇ କେହ୍ନେ । (୮୮) ପରଶ ଭେଟ କରାଇବା ନେଇ ।

ଶୁଣସି ହୋ ମନ ହେବନ ବସ୍ତୁର । ଶାନ୍ତ ଗୁଣ ଯେବେ ତତ୍ତ୍ୱ ବସ୍ତୁର ॥୯୧॥
ନିଷ୍ପୃହେ ପଶି ପାଶରେ ତହିଁକି । ଜନ୍ମ ମରଣକୁ ଭୟେ କାହିଁକି ॥୯୨॥
ଲିଙ୍ଗ ସ ତନା ଭୁଲ ଦେହ ଯେନ । ପ୍ରାଲବ୍ଧ ବାଜକୁଣ୍ଠ ସ୍ୱେ ବେନ ॥୯୩॥
ଅନନ୍ତ ଦେହକୁ ଚାରି ଅବସ୍ଥା । ନିଷ୍ୟନ୍ତ ଜାଗ୍ରତ ନିଦ୍ରା ବେବସ୍ଥା ॥୯୪॥
ଯେବଣ ଦେହେ ଯେତ୍ତିଂ ଭୋଗଯାଗ । ଏକର ବଲେ ଆରେକ ନଥାଇ ॥୯୫॥
ଜାଗ୍ରତ ଭାବେ ସହିଂ ଯାହା କର । ସ୍ୱପନଭାବେ ତା ତହିଁ ପାଶୋର ॥୯୬॥
ନଚେଷ୍ଟା ନିଦ୍ରା ଯେତେବେଳେ ଯାଇ । କଲ୍ପଣା ସୁଖେ ଭିନ୍ନ ଦେହ ପାଇ ॥୯୭॥
ସ୍ୱପନଭାବେ ସହିଂ ଯାହା ଅଛି । ନିଦ୍ରା ଭାଙ୍ଗିଲେ ସେ ଲୁହଇ କଛି ॥୯୮॥
ଅଚେତନକୁ ସତ ହୋଇଥାଇ । ଚେତନା ହେଇଲେ କେଉଁ କତ ଯାଇ ॥୯୯॥
ଏହି ମନକୁ ଏହିକ୍ଷଣି ବଣା । ଏକ ନିମିଷକେ ଚନପାତନା ॥୧୦୦॥
ଜାଗ୍ରତ ଭାବସ୍ୱେ ବ୍ରହ୍ମାର ସୃଷ୍ଟି । ବିଷ୍ଣୁର ସଂସାର ସ୍ୱପନ ଯେତି ॥୧୦୧॥
ବେନ ଅଭ୍ୟନ୍ତରେ ଯେବଣ ଦେଖି । ଈଶ୍ୱର ସୃଷ୍ଟି ଜ୍ଞାନଗୁଣ ସେହି ॥୧୦୨॥
ଏ ଚନ ଦେହ ଯଦଥିବ ଜାଣି । ସେହି ସେ ଜାଣେ ଶ୍ରୀଗୁରୁବାଣୀ ॥୧୦୩॥
ମନପବନ ବିବର୍ଜିତ ଯହିଁ । ଗୁରୁ ବଚନ ତହିଁଯାଏ କହିଁ ॥୧୦୪॥
କେବଳ କର୍ମ ଗୁରୁ ମୁଖେ ଜାଣି । ବିବେକ ଜ୍ଞାନ ଆପେ ପରମାଣି ॥୧୦୫॥
ଯଦ୍ୟପି ବାଜକୁଣ୍ଠ ବେନ ଅଛି । ପ୍ରାଲବ୍ଧ ବହନେ ଲୁହଇଁ କଛି ॥୧୦୬॥
ଶୁଣସି ହୋ ମନ ବଚନ ସାର । ଜ୍ଞାନର ମତ ଅପାରୁଂ ଅପାର ॥୧୦୭॥
ବିନା ଅନୁଭବେ ନଜାଣି ତତ୍ତ୍ୱ । ଗୁରୁ ପଟନ୍ତର ପଥିକ ମତ ॥୧୦୮॥
ପଥିକ ପଥ ଦେଖାଇଣ ଦେଇ । କହିଲ ଲୋକକ ସଙ୍ଗତେ ଯାଇ ॥୧୦୯॥
ବାଟ ଦେଖାଇ ସେ ରହିବ ଯେହ୍ନେ । ଗୁରୁ ବଚନ ଶିଷ୍ୟ କର ତେହ୍ନେ ॥୧୧୦॥
ଶାନ୍ତ ଖଡ଼ଗେ ଭ୍ରାନ୍ତିକି ହାଣିବ । ଆତ୍ମା ନାରାୟଣ ବୋଲି ଜାଣିବ ॥୧୧୧॥
ସ୍ଥାଣୁ ଅପ୍ରମସ୍ତ ସୁଖାନ ରହ । ଓଁମନ୍ତ ଅକ୍ଷରେ ପ୍ରକାଶ ଦେହ ॥୧୧୨॥
ପଦପରଚେ ସେ ମୋକ୍ଷ ମାଗିବ । ଛତ୍ରିଲ ପଦ ପାଲଟି ଲଗିବ ॥୧୧୩॥

ଖ—(୯୧) ଜ୍ଞାନ ଖଡ୍‌ଗ ଯେବେ । (୯୩) ପ୍ରାଲବ୍ଧ ଜୀବ ଏକୁଟ ଠନ ॥
(୯୬) ଜାଗ୍ରତ ବେଳେ ସନ୍ଧି ସିଦ୍ଧ କର ।
(୯୯) ଅଜାଗତେ ତାକୁ ସତ୍ୟ ହୋଇଥାଇ । ଚେତ ଗୁହିଁଲେ କେଉଁ ଆଡ଼େ ଯାଇ ॥
(୧୦୦) ଏହି ଜାଣି ବଣା । (୧୦୨) ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ସେହି ।
(୧୦୩) ଯେହୁଥାଇ ଜାଣି । ସେହି ସେ ପରମ ପୁରୁଷ ବାଣୀ ॥
(୧୦୪) ମନପବବ । (୧୧୦) ଗୁରୁ ବଚନହିଁ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ତେହ୍ନେ ।
(୧୧୨) ଅଣୁ ଅପ୍ରମସ୍ତ ସୁକ୍ଷାନ ରହ । ଅନାମ ଅକ୍ଷର ପରମ ସମୂହ ॥

ଅସିଦ୍ଧ ତନୁସିଦ୍ଧ କରି ନପାରଇ । ସେହ୍ନ କର୍ମବୋଧ ଆବୋରି ମରଇ ॥୧୧୪॥
କର୍ମ ବନ୍ଧର ଯେ ବନ୍ଧ ସେସନ । କୃମୀଶସ୍ୟା ପୋକ ଗୃହଯେସନ ॥୧୧୫॥
ଯେଉଁ ବନ୍ଧନ ଯେଉଁ କାଠଂ କାଟି । ସେହ୍ନେ ନାଆଂ ଘେନ ସେ କାଠପୋଡ଼ି ॥୧୧୬॥
ଯଦ୍ୟପି ସେ କାଠ ଅନଳେ ଦହିବ । ପାଉଁଶ ହେଲେକ ତାହା ପାଇବ ॥୧୧୭॥
ଜ୍ଞାନ ଅନଳେ କର୍ମଯେବେ ଦହି । ମୃତ୍ୟୁ ବନ ଶି ସେହ୍ନ ଦେହ ରହି ॥୧୧୮॥
ଯାବତ ଦହନ ନୁହଇ କର୍ମ । ଦେହଜୀବ ଘେନ ଦେହ ଜନମ ॥୧୧୯॥
ଜଳେବୁଡ଼ି ଯେହ୍ନେ ନେଉଟି ଉଠି । ଜନ୍ମ ମରଣ ସେହିମତ ସେଟି ॥୧୨୦॥
ନିଦ୍ରାଗଲେ ଯେହ୍ନେ ସବୁ ପାଶୋରି । ପୁଣି ଚିଆଂଇଲେ ହବୁ ଆବୋରି ॥୧୨୧॥
ଗୃହତ୍ରୁଡି ଯେହ୍ନେ ପ୍ରବାସ ଯାଇ । ଆନ ଗ୍ରାମରେ ଆନଗୃହ ପାଇ ॥୧୨୨॥
ବୁଝସି ହେ। ମନ ପଦ ଅମୂଲ୍ୟ । ଆତ୍ମାଘରୁ ହୋ ଦେହ ଘରତୁଲ ॥୧୨୩॥
ମନ ମୁଖ୍ୟ କରି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନାନା । ଆତ୍ମାର ସବୁ ପରିବାର ସିନା ॥୧୨୪॥
ଏଥୁ ଅନନ୍ତରେ ନୋହଇ କଷ୍ଟ । ଆତ୍ମାଥିଲେ ଦେହ ସ୍ୱଭାବେ ଅଛୁ ॥୧୨୫॥
ଆତ୍ମାପରତେ ନୋହିଲେ ସାଧେକ । ଜ୍ଞାନ ଜାଣିଲି ବୋଲି ତାକୁ ଲେଖି ॥୧୨୬॥
ଶ୍ରୀଗୁଣ ଧରଣ ଯେବଣ ବୁଧ । ଘେନ ପଦବୋଧ ଛେଦ ଦୁରୁଧ ॥୧୨୭॥
ଲବଣ ଜଳଧି ଉତ୍ତର ତଟେ । ଅକ୍ଷୟେ କଳପବଟ ନିକଟେ ॥୧୨୮॥
ସ୍ୱଦେହେଂ ବିଜେ ପ୍ରଭୁ ଭଗବାନ । ନୟନ ଗୋଚରେ ନିଷ୍ଟେଂ ଜ୍ଞାନ ॥୧୨୯॥
ବିବେକ ଦନ୍ତ ଅବିବେକ ପକ୍ଷ । ସ୍ଥୂଳ ବଚନ ବିସ୍ତରନ୍ତେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ॥୧୩୦॥
ଉତ୍କଳ ଶ୍ରୀମୁଖ ରାଜୀବ ଡେଲା । ଭବ ଜଳଧି ଅକାରଣେ ଭେଲା ॥୧୩୧॥
ଭଗତ ଜନମାନଙ୍କର ପାଇଁ । ରୂପ ହୋଇଅଛି ଅରୂପ ହୋଇ ॥୧୩୨॥
ସେ ଦେବ ଚରଣ କମଳେ ନତି । ଭଜେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଗଜପତି ॥୧୩୩॥
ପଦ ଦୁର୍ଲଭ ସଂହିତା ସୁସାର । ତୃତୀୟ ବୋଧ ପରତେ ବିସ୍ତର ॥୧୩୪॥
ପରତେ ଯୋଗ ଲକ୍ଷଣ କଥନେ । ଅଚ୍ୟୁତ ଦାସ ସ ଧୃତେ ଭଣେ ॥୧୩୫॥

ଇତିଶ୍ରୀ ମନଚୈତନ୍ୟ ସଂବାଦେ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତାୟାଂ ନାମ ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ ।

ଖ—(୧୧୪) ଅସିଦ୍ଧ ତନୁ ସିଦ୍ଧ କରି ରହି । ଏକା ଅବୋଧ ଆବୋରି ମରଇ ॥
(୧୨୧) ନିଦ୍ରାଗତେ ଯେହ୍ନେ ଦେହ ପାଶୋରି ।
(୧୨୩) ଶୁଣସି ହେ। ମନ ପଦ ସମୂହ । ଆତ୍ମାର ଅକ୍ଷୟ ଦେହ ରୂ ହ ॥
(୧୨୫) ବେଶରେ ଅଛୁ ।
(୧୨୭) ଶ୍ରୀଗୁଣ ଧାରଣ ଯେବଣ ବୋଧି । ଘେନଛେଦ ପଦ ଭେଦ ଦୁରୁଧି ॥
(୧୩୦) ଠୂଳ ବଚନେ ବିସ୍ତରନ୍ତେ ସୂକ୍ଷ୍ମ । (୧୩୧) ଉତ୍ପଳ ଶ୍ରୀମୁଖ ।
(୧୩୨) ରୂପ ଧରିଛନ୍ତି । (୧୩୩) କମଳ ନତି । (ଗ) ପୋଥିରେ—ଭଜେ = ଭଣେ

ଚତୁର୍ଥ ଖାନ

ବୋଲେ ଚଇତନ ଶୁଣ ସୁମନ । ନିସ୍ପୃହ ଯୋଗର ବହୁତ ଗୁଣ ॥୧॥
ବୀଜ ପଢନ୍ତ ପ୍ରଥପକ୍ଷ ଅଙ୍ଗ । ଜୀବ ସାଧନେ ମନ ବୁଦ୍ଧି ଅଙ୍ଗ ॥୨॥
ତୁ ଅବା ବୋଲୁଅଛୁ ମନ ପବନ । ଦେହ ଭିତରେ ନୁହନ୍ତି ସାଧନ ॥୩॥
ଏହି ଚରିତ୍ରକୁ ଉପାସେ ନାହିଁ । ଆବର ଜ୍ଞାନ ଆଚ୍ଛାଦବ କାହିଁ ॥୪॥
ଆତ୍ମା ସଙ୍ଗ ନିଜେ ଦୂରାଧ ··ଶ । ଶୁଣ କହିବା ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୂରକର ॥୫॥
ମନପବନ ବେଦ୍ଧରେ ଠୂଳ । ଦୃଷ୍ଟି ଶବଦ ଏହାଙ୍କର ମୂଳ ॥୬॥
ଦେଖନ୍ତି ଯେତେକ ଶୁଣନ୍ତି ଯାହା । ଜୀବ ବକାଳେ ଆବୋରନ୍ତି ଯାହା ॥୭॥
ଭଙ୍ଗିବା ସୁଙ୍ଘିବା ଯହିଁଙ୍କ ନାହିଁ । ମନପବନ ତହିଁଆଡୁ କାହିଁ ॥୮॥
ଏଣୁ ସେ ଏହାନ୍ତି ଠୂଳ ବୋଲିବା । ଏଥକୁ ଶୁଣ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଦେବା ॥୯॥
ପବନ ଠୂଳ ନିରାକାର ବହେ । ଫଙ୍କି ରଖିଲେ ଚର୍ମପୁଟେ ରହେ ॥୧୦॥
ମନଠୂଳ ବୋଲି ଏତେକେ ଲେଖି । ଅଗମ୍ୟ ଭୂମିକି ନପାରେ ଦେଖି ॥୧୧॥
ଅଦୃଷ୍ଟି କଥାନ୍ତି ଶୁଣଇ ସିନା । ପ୍ରକାଶ ଭେଦ ନଜାଣଇ ମନା ॥୧୨॥
ତଥିକହୁ ଠୂଳ ମନପବନ । ଏଥୁ ନିରନ୍ତରେ ଅନ୍ତରେ ଜ୍ଞାନ ॥୧୩॥
ଆବର ମନ ଶୁଣ ପ୍ରତିବୋଧ । ସାଧନା ଯୋଗ ଅଜାମ୍ବର କନ୍ଧ ॥୧୪॥
ଶରୀର ପକ୍ୱ ଗଳନ୍ତ ଅଥଚା । ବୃଦ୍ଧ ପାଲଟି ଯେସଣେ ହୋଏ ଯୁବା ॥୧୫॥
ତହିଁଙ୍କ ହେତୁ କରିବଇଁ ସତ୍ତ୍ୱା । ନିସ୍ପୃହଯୋଗ ସିଦ୍ଧ୍ୟାମ୍ବର ବାଞ୍ଛା ॥୧୬॥
ଆହାର ନିଦ୍ରାମଇଥୁନ ଆଦ । କାଳ ଖଡ଼ଗ ଏ ଜ୍ଞାନର ବାଦ ॥୧୭॥
ପ୍ରଥମ ଯୋଗ ଯହିଁ ପରକାଶ । ବାହୁଡ଼ି ଏହି ଯୋଗେ ଯାଇ ନାଶ ॥୧୮॥
ଯେବଣ ଯୋଗୀ ଜାଣିବସ୍ତୁ ତନ । ସଂସାର ସଙ୍ଗେ ଥିବ ଦେହଯେନ ॥୧୯॥
ଏଥୁ ସଂଯୋଗ କାଳବେଳ ସତ । ଏଥି ଭିତରେ ଉତପତ୍ତି ଅନ୍ତ ॥୨୦॥
ବେଳ ଜାଣି ଯେବେ ଦେବ ଆହାର । କାଳକୁ ଜଗିଣ ନିଦ୍ରା ଅଧାର ॥୨୧॥
ସଂଯୋଗେ ଯେବେ ମଇଥୁନ ଜାଗି । ତାବତ ମୃତ୍ୟୁ ନପାରଇ ଲଙ୍ଘି ॥୨୨॥
ସାଧନା ଯୋଗର ଏସନ ବିଧି । ଶରୀର ଭେଦ କହୁଅଛୁ ସନ୍ଧି ॥୨୩॥
ରେଚକ କୁମ୍ଭକ ପୂରକ ଅଟ । ପବନ ବଳେ ଏହି ଚଉବାଟ ॥୨୪॥
ଏଥୁଂ ବାସ୍ତୁସି ସହସ୍ର ନାଡ଼ି । ଶରୀରସାକ ହୋଇଅଛୁ ଜଡ଼ି ॥୨୫॥

'ଖ'—(୧୮) ପ୍ରଥମ ଦେହ ଏଥୁ ପରକାଶ । (୨୦) ଏସେ କାଳବେଳ ସଂଯୋଗ ମତ ।
(୨୪) ସୁରଖାନ ଯେତୁ ସୁରବାଟ ।

ସାତଶ ବାଷଠି ହାଡ଼ ଗଣ୍ଠି ତା । ଏହା ବାନ୍ଧିବାକୁ ସ୍ନେହ ଯେ ସୂତା ॥୨୬॥
ଏ ଗଣ୍ଠି ଭିଡ଼ି ଅନନ୍ତ ବନ୍ଧାଣି । ଅନେକ ଖଣ୍ଡି ଯୋଡ଼ିଅଛୁ ଆଣି ॥୨୭॥
ରଜୁ ପଟାନ୍ତର ହେନ ସାକାର । ଭଗନ କଦଳୀ ମଞ୍ଜା ଆକାର ॥୨୮॥
ଗଣ୍ଠି ଫିଟିଲେ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ ବାଟ । ଗଣ୍ଠି ଦୃଢ଼ପଣେ ଶରୀର ଆଣ୍ଟ ॥୨୯॥
ବାତପିତ୍ତ କଫ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ବିଯୋଗେ । ଯେ ଗଣ୍ଠି ଛେଦନ ବ୍ୟାଧି ସଂଯୋଗେ ॥୩୦॥
ବୁଝସି ହୋ ମନ ଶରୀର ଗୁଣ । ଯେମନ୍ତ ଗଣ୍ଠି ନଫିଟଇ ପୁଣ ॥୩୧॥
ଇଅଂଳା ପିଅଂଳା ଶିଶୁମୁନାକୁ । ତ୍ରିବେଣି ସଙ୍ଗମ ଘଟେ ଯାହାକୁ ॥୩୨॥
*ପ୍ରାଣ ପବନ ଯତ୍ନଂ ପରକାଶି । ଗୃହ ଧାରଣା ବୋଲି ତାହା ଭାଷି ॥୩୩॥
ନଶିଦବସେ ବେନଗଣ୍ଠି ଛୁଡ଼େ । ଗଣ୍ଠି ଫିଟିଲେ ଗୃହଟ୍ଟି ପଡ଼େ ॥୩୪॥
ପୁରୁଣାଘର ପରିଭବେ ନାଶେ । ଗୃହସ୍ଥ ଯାଇ ଆନଘରେ ପଶେ ॥୩୫॥
ଅଯତନ ଘର ନକଟେ ଯାଇ । ଯତନ କଲେ ସମସ୍ତେକ ଥାଇ ॥୩୬॥
ଶୁଣସି ହୋ ମନ ସାଧନାଜ୍ଞାନ । ଏହା ଡ଼ଂ ନକଟ କହିବା ଆନ ॥୩୭॥
ପଦପରଚେ ମୂର୍ଚ୍ଛା ଏକ କର । ଜାଥନ୍ତା ଭୂମ୍ଭେ ରହ ନଜଘର ॥୩୮॥
ଗୃହସ୍ଥ ଥିଲେ ଗୃହ ଥାଇ କନା । ଛନ୍ଦ ଅଛନ୍ଦ ସାନ ବଡ଼ ସିନା ॥୩୯॥
ଏହା ଯେ ନରଖି ଯେବଣ ଯୋଗୀ । ତାହା ଜାଣିବା ସେ କାଳର ଭୋଗୀ ॥୪୦॥
ଏହା ରଖିବାରେ ଯେଉଂ କାରଣ । ସେ କଥାମାନ ସାବଧାନେ ଶୁଣ ॥୪୧॥
ମନ୍ତ୍ର ମଉଷଧି ସାଧନା ଧର୍ମ । ସ୍ୱରପ୍ରକାରେ ସିଦ୍ଧକର କର୍ମ ॥୪୨॥
** ଏଥିଂ ବାହାରେ ଆନନାହିଂ କିଛୁ । ଏ ଚଉମନେ ସକଳହିଂ ଅଛୁ ॥୪୩॥
ସାଧନ ଯୋଗରେ ପ୍ରକାଶ ଯେତେ । ତାହିହୋ ମନ ବୁଝାଇଦା ତୋତେ ॥୪୪॥
ମୂଳକମଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଳ ରୂପୀ । ମନ ମରୁତ ଅନ୍ତର୍ଗତେ କ୍ଷେପୀ ॥୪୫॥
ରସନା ରୁନ୍ଧିବ କଣ୍ଠ କପାଟେ । ଉଜାଣି ଦେବ ଅଷ୍ଟଗିର ବାଟେ ॥୪୬॥

---

(୨୬) ହାଡ଼ ଗଣିତା । (୨୭) ଏ ଗୁଣ ଭିଡ଼ି ।

(୨୯) ଖଣ୍ଡି ଖଣ୍ଡି କାଟି, ଶରୀର ଆଣ୍ଠି । (୩୦) ବ୍ୟାଧି ଖଡ଼ଗେ ।

*ତନ ଦହୁଡ଼ି ତନଗଣ୍ଠି ମୂଳ । ସକଳ ଗଣ୍ଠି ଯାଇ ତହିଁ ଠୂଳ ।

ଗଣ୍ଠି ଠୂଳକୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଜାଣ । ସତରେ ସୁଗନ୍ଧ ଯାର ଗଢ଼ଣ । ('ଖ' ରେ ଅଧିକ)
(୩୩) ଗୃହ ଧାରଣା ବୋଲେ ପରବାସୀ । (୩୯.) ଦକ୍ଷଅଦକ୍ଷ ସାନ ବଡ଼ ସିନା ।

ଖ--(୪୧) ରଖିବାକୁ । (୪୨) ମନ ମଉଷଧି ସାଧନା କର୍ମ ।.

** ସେହି ସେ କାରଣ ସ···କୁ । ଭୂତ ପ୍ରମତ କର ଏହାକୁ ॥
ହେନ ଆଚରଣେ ସୁର ଅସୁର । ସିଦ୍ଧପଦ ବୋଲି କେତେ ମାତର ॥('ଖ'ରେ ଅଧିକ)
(୪୩) ଏହି ଭିତରେ ଆନ ନାହିଂ କିଛୁ । ଧର୍ମ ସାଧିଲେ ଧର୍ମଯୋଗ ଅଛୁ ।

ଷୋଳ ଡମ୍ବରୁ ମେରୁ ଦଣ୍ଡେଭଣ୍ଡ । ଲମ୍ବି ତା ତଳେ ବଜ୍ରଓଡ଼ ମାଣ୍ଡ ॥୪୭॥
ଷଟ କମଳ ପଞ୍ଚାଶ ପାଖୁଡ଼ା । ବଙ୍କନାଳ ଜଣି ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଗୁହ୍ମଡ଼ା ॥୪୮॥
ପ୍ରାଣ ପଞ୍ଜରର ବତଶ ହାଡ଼ । ହଂସ ପଞ୍ଜରକେ ଏଗୁଡ଼ା ବାଡ଼ ॥୪୯॥
ଏଥିର ଉପରେ ଚର୍ମ ଘୋଡ଼ାଇ । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କରି ଅଛୁ ଛଡ଼ାଇ ॥୫୦॥
ତଳେ ତଳପା ଉପରେଣ କେଶ । ଏତେକ ଯେଣ ହୋଇଅଛୁ ବେଶ ॥୫୧॥
ଅଣ୍ଟୁ ଗଣ୍ଠି କଟି ନାଭି ମୂଳକୁ । ଏତେ ଶରୀର ପାତାଳ ତଳକୁ ॥୫୨॥
ଜଠର ଠାରୁ କଣ୍ଠତଟ ଯାଏ । ମଞ୍ଚଭୁବନ ସେହୁ ମଧ୍ୟମ କାୟେ ॥୫୩॥
କବନ୍ଧଠାରୁ ବ୍ରହ୍ମରନ୍ଧ୍ର ଯାଏ । ଏହି ଶରୀରେ ବଇକୁଣ୍ଠ ହୋଏ ॥୫୪॥
ଏଥିଂବାହାରେ ଯେ ପରମ ଶୂନ୍ୟ । ସେ ପୁଣି ସେଥେ ହୋଇଅଛୁ ଲୀନ ॥୫୫॥
ମହାଶୂନ୍ୟ ଭେଦ ପବନ ବହେ । ପବନ ଆଶ୍ରିତେ ବହ୍ନି ହୋଏ ॥୫୬॥
ବହ୍ନି ବହ୍ନେ ଜଳ ପ୍ରକାଶ । ଜଳ ଉପରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଆକାଶ ॥୫୭॥
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଉପରେ ସର୍ବରଚନା । ଅଶେଷ ଜନ୍ତୁ ଚରାଚର ନାନା ॥୫୮॥
ପଞ୍ଚମହାଭୂତେ ଶରୀର ଗୋଟି । ଜଣକେ ପାଞ୍ଚ ଯେ ପଚିଶ ଗୋଟି ॥୫୯॥
ଭର୍ମ ଧର୍ମ ଆଦି ସେହି ଜ୍ୟୋତିକଳା । ବହ୍ନି ଆଦିକରି ସେହି ପଞ୍ଚକଳା ॥୬୦॥
ପାଞ୍ଚକଳାକୁ ଯେ ଦଶ ଦୁଆର । ସବୁବାଟେ ମନହୁଏ ବାହାର ॥୬୧॥
ଯେବଣ ବାଟେ ଯେଉଂ ଯୋଚସିଛି । ସେହିକ ନଜାଣଇ ଆରେକ ଧନ୍ଧ ॥୬୨॥
ଯେତେ ଭୋଗ ସବୁ ସେହି ଦେହକୁ । ବିକାର କରି ଅଛୁ ଯେ ତାହାକୁ ॥୬୩॥
ଏହି ପବନ ବନ୍ଧୁଅଛୁ ମୁଖେ । ଗନ୍ଧ ଆମୋଦ ନଜାଣଇ କନେ ॥୬୪॥
ନାସିକା ବାଟେ ପିବନ୍ତେଣ ପାଣି । ତୃଷା ନଛଣ୍ଡଇ ସ୍ୱାଦ ନଜାଣଇ ॥୬୫॥
ଦେହରେ ଗୁଡ଼ ଯେ ଲେପି ହୋଇବା । ଜିଭେ ନଦେଲେ କିସ୍ୱାଦ ପାଇବା ॥୬୬॥
ଏହି ଦେହକୁ ସର୍ବହୋଇ ଅଛୁ । ବିଷୟ ସୁଖେ ନଜାଣଇ କିଛୁ ॥୬୭॥
ହେନ ବିଗ୍ରହ ବୋଧଜନେ ଦେହ । ଗତି ଗମ୍ୟପଥ ନଜାଣେ କେହ ॥୬୮॥
ସମାଗମ ପଥ ଛାଡ଼ି ଯେ ଯାଇ । ବଣାହୋଇଲେ ଗରୁବ୍ୟଥା ପାଇ ॥୬୯॥
ଶବଦବ୍ରହ୍ମ ସଦ୍ଭାର ବାଣୀ । ସ୍ୱରୂପ କରି ଭେଟାଇଲ ଆଣି ॥୭୦॥
ବିବେକଗୁଣେ ଜ୍ୟୋତି ରୂପେ ଭେଟି । ଜ୍ୟୋତିରୁଁ ଭିନ୍ନେ ଜ୍ଞାନବୋଲି ଯେଟି ॥୭୧॥

ଖ—(୪୭) ଲସକା ଜଳେ ବଜ୍ରଓଡ଼ ମାଣ୍ଡ । (୪୯) 'ଖ'ରେ ନାହିଁ ।
୫୫, ୫୬, ୫୭ ପଦ 'ଖ'ରେ ନାହିଁ । (୫୮) ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭିତରେ ସବୁରଚନା ।
(୬୦) ସେହି ଜ୍ୟୋତି କାଳା ।
(୬୯) ନଦାନ ପଥ ଛାଡ଼ିଯେବେ ଯାଇ । ବଣ ହୋଇଲେ ପରମପାଇ ॥
(୭୧) ଜ୍ଞାନ···ଅନ୍ଧକାର ଯେଟି । (ପାଦ ଓଲଟିଛୁ)

ସଦାପ୍ରଭବ ନିର୍ବିବେକ ବଳେ । କର୍ମ ତତ୍ତ୍ୱ ଯେ ରହିଲା ବିଫଳେ ॥୭୨॥
ସମଦମ ଯେଣ ରମିବ ରସେ । ରମି ରହିବ ହିମକର ପାଶେ ॥୭୩॥
ସ୍ୱହଂଲେ ବୁଜିଲେ ଯାହା ନଦେଖି । ଅଛୁ ନାହିଂ ବୋଲି ତାହା ନଦେଖି ॥୭୪॥
* ମତ ମହାଭୂତ ତତ୍ତ୍ୱଂସେ ଝରେ । ଯେ ପଞ୍ଚଭୂତ ପଞ୍ଚ ପରକାରେ ॥୭୫॥
ଯେଝର ଯେବେ ଆଚଣ ବୁହାଇ । ପୂର୍ବର ନଦୀ ପଶ୍ଚିମେ ବୁହାଇ ॥୭୬॥
ଝର ରହନ୍ତେ ଉଛୁଳଇ ଜଳ । ଜଳେ ଲହରି ଅନ୍ତରିକ୍ଷେ ମାଳ ॥୭୭॥
ସଦ ସରୋବର ପୂରବ କର୍ମେ । ପରମ ହଂସ ମହାସୁଖେ ଭ୍ରମେ ॥୭୮॥
ଜ୍ଞାନ ଅମୃତ ଭୋଜନ ତାହାକୁ । ଯୋଗୀ ଜନମାନେ ଚିନ୍ତେ ଯାହାକୁ ॥୭୯॥
ସହସ୍ର ଦଳ କମଳ ଉପରେ । ଭ୍ରମିଲ ଜଡ଼ ଚୂର୍ମ୍ମେ ମଣ୍ଡଳରେ ॥୮୦॥
ତହିଂ ଉପରେ ନିରାକୁଳ ଭୂମି । ଅଲେଖ ବଜେ ନିରଞ୍ଜନ ସ୍ୱାମୀ ॥୮୧॥
ଯେବଣ ନୋଂାଢ ଅନ୍ତରୀକ୍ଷ ମସ୍ତେ । ଶିଶୁବେଦ ପୁଣ ଜ୍ଞାନ ଉଦୟେ ॥୮୨॥
ମନପବନ ନ ହିଁ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନେ । ଅଲେଖ ଭୂମି ଅଛ ଅନ୍ତ ଜ୍ଞାନେ ॥୮୩॥
** ଏହି ସହିତା ବ୍ରହ୍ମମସ୍ତେ ବାସ୍ତୁ । ଏସେ ଅନୁଭବ ବିବେକ ସତ୍ତ୍ୱ ॥୮୪॥
ଅମର ବିଦ୍ୟା ଉପଦେଶ ବର୍ଗ । ଜୀବନ ମୁକତ ସଙ୍ଗ ଅସଙ୍ଗ ॥୮୫॥
*** ଅନନ୍ତ ସିଦ୍ଧ ଆଚରିଲେ ଯାହା । ଶାସ୍ତ୍ରବିଧି ଯେଣ କହିଲୁ ତାହା ॥୮୬॥
ଶାସ୍ତ୍ର ବିବର୍ଜିତ ଯେବଣ ପ୍ରାଣୀ । ପାମର ପଶୁରୂଲେ ତାହା ଗଣି ॥୮୭॥
କେବଳ ମନୁଷ୍ୟ ହୋଇଲ ଅବା । ନୋହିଲେ ଇତର ଜନବୋଲିବା ॥୮୮॥
ସଙ୍ଗ ବିବଜିତ ସେ ମହାପାପୀ । ଜୀବନ୍ତେ ନରକ ଗଢ ଅଦ୍ୟାପି ॥୮୯॥

ଖ — (୭୨) ପ୍ରତିଜ୍ଞାଥିବ ବିବେକ ବଳେ । ମନ୍ତ୍ରିର ତତ୍ତ୍ୱ ଯାଇ ଚନ୍ଧି ଫଳେ ॥
(୭୩) ଶଙ୍ଖର ରସେ । ରବି ରହିବେ କ କମଳପାଶେ ॥
* ଶାନ୍ତ ଅନଳେ ଭ୍ରାନ୍ତ ଯେବେ ଦହେ । ତେବେ ସେ ପବନ ପଛଳି ବହେ ॥
ସଙ୍ଖନ ନାଳ ଭେଦ ଛଡ଼ ଚକ୍ର । ଅର୍ଦ୍ଧଚନ୍ଦ୍ରଡ଼ ଘନ ନାଡ଼ ବଜ୍ର ॥
କାଉଁରି ମଣ୍ଡଳ ଶ୍ରୀହଟ ଅଙ୍ଗେ । ଅମର ସରୋବରେ ତଥି ଲିଙ୍ଗ ॥
ତ୍ରିବେଣୀ ସଙ୍ଗମ ହୋଇଛୁ ଯହିଂ । ତହୁଂଆସଇ ମହାରସ ବହି ॥('ଖ'ରେ ଅଧିକ
(୭୫) ତତ୍ତ୍ୱସେ ଝରେ ତତ୍ତ୍ୱଂ ଆସି ପୂରେ । ପଞ୍ଚ ମହାଭୂତ ତହି ନିକରେ ॥
(୭୬) ଆବୋଶ ବୁହଇ । (୭୭) ଝର ପୁରନ୍ତେ । ଲହେ ଲହରି ······॥
(୮୩) ମନପବନ ବିବର୍ଜିତ ସ୍ଥାନେ ।
** ଶିବଯମାଧି ସମର ସକାଳ । ସହଜେ ଭ୍ରମଇ ଚିତବିଭୋଳ ॥ ('ଖ'ରେ ଅଧିକ)
(୮୪) ଏଇତ ଶବଦ ବ୍ରହ୍ମମସ୍ତେ ବାସ୍ତୁ । ଏ ସେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ବିବେକ ସତ୍ତ୍ୱ ॥
***ପରମ ହିତ ଉପଦେଶ ବାଟ । ଭ୍ରମର ଗୁମ୍ଫା ଫେଡ଼ ନର୍କବାଟ । ('ଖ'ରେଅଧିକ)
(୮୮) ପ୍ରିଏ ଜନମ ବୋଲିବା ।

ଫଟା ଆଗମ୍ଭେ ଦମ୍ଭପଣେ ଶ୍ରେଷ୍ଟ । ବାହାରେ କାଛେଣି ଭିତରେ ଖେଷ୍ଟ ॥୯୦॥
ମୂଢ଼ ପଣେ ଯେତେ କରେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ । ଉଦର ପୋଷନ୍ତେ ନଷ୍ଟବୃତ୍ତାନ୍ତ ॥୯୧॥
ସୁଜନମାନେ ସମ୍ପାଦିଲେ ଯାହା । ଗମି ନପାରି ନଷ୍ଟାପିଲେ ତାହା ॥୯୨॥
ଆପଣେ ନଜାଣି ପରେ ନପୁଛେ । ମିଥ୍ୟା ଆଗମ୍ଭେ ପରଧନ ଗଛେ ॥୯୩॥
ଶିଷ ଉପ ମିଛ କଥାସ୍ତେ ଜାଣି । ବଡ଼ିମା ପଣେ ହେଉ ଥାଇ ଟାଣି ॥୯୪॥
ଦେବତୀର୍ଥ ଗୁରୁ କାହିଁ ନଗଣେ । ଆପଣା ଗୁଣ ଆପଣେ ବଖାଣେ ॥୯୫॥
ଜନ ସମ୍ମୁଖେ ଝିଙ୍ଗାସି ଯାହାକୁ । ଦୂଷିତ ଲୋକେ ଲେଖିବା ତାହାକୁ ॥୯୬॥
ବନ୍ଧ୍ୟବଧବ ଅକାରଣେ ଯେହ୍ନେ । ଇହ ପରଲୋକେ ସେ ଲୋକ ତେହ୍ନେ ॥୯୭॥
ବୋଲେ ଚଇତନ ସୁମନ ଶୁଣ । ଅଦୃଷ୍ଟି ଅଗ୍ରୂତ ଜ୍ଞାନ ଗହନ ॥୯୮॥
ଯେତେ କହିବା ସେ ଶବଦ ସିନା । ନିଶବଦ ଭେଦେ ଜ୍ଞାନ ଭାବନା ॥୯୯॥
କେ ତାହା କହିବ ଶୁଣିବ କେସେ । "ଦୃଷ୍ଟାସ୍ତୁ ନାହିଁ ସ୍ୱେକ ସବୁ ସେସେ ॥୧୦୦॥
କେବଳ ଶିବେ ଜୀବ ଭେଦ ଯହିଁ । ବିଶ୍ୱ ଭରାଭର ପ୍ରକାଶ ତହିଁ ॥୧୦୧॥
ବ୍ରହ୍ମ ଅବା ବୋଲୁ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରକାଶ । ଅଗମ୍ୟ ଜ୍ୟୋତି ଅନ୍ତରେ ଉଦାସ ॥୧୦୨॥
ଆଦିଅନ୍ତ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ ଯହିଁକ । ସେ ଅବା ସଂସାରେ ହେବ କାହିଁକ ॥୧୦୩॥
ଅରୂପ ହୋଇ ରୂପ କର୍ମା ଧରଇ । ରୂପ ଧଇଲେ ଅବଶ୍ୟ ମରଇ ॥୧୦୪॥
ଏତେ ପ୍ରମାଣ ତ ମିଛକୁ ଗଲା । ଯେସେ ଅଜାମ୍ବର କେମନ୍ତେ ମଲା ॥୧୦୫॥
ଏଥକୁ ଭ୍ରାନ୍ତ ନକରସି କିଛୁ । ଶୁଣ ସନ୍ଦେଶ ଯେଣେ ଛୁଡ଼ିଅଛୁ ॥୧୦୬॥
ଯହିଁ ହୁଅଇ ସବୁଙ୍କର ଅଙ୍ଗ । ସେ ପୁଣି ସବୁହିଁ ଥାଇ ବିସଙ୍ଗ ॥୧୦୭॥
ଗଗନ ଯେହ୍ନେ ଜଳଘଟ ମତ । ତେସନ ମତ ସେହି ସଙ୍ଗବନ୍ତ ॥୧୦୮॥
ଯହିଁ ସେ ପାଣିରେ ସବୁ ବିକାଶେ । ଚନ୍ଦ୍ରମା ଜଣି ତାରାଗଣ ଦିଶେ ॥୧୦୯॥
ସେ ପାଣି ଭିତରେ ଯେତକ ଥାଇ । ପାଣି ଇଠିଲେ କାହିଁକ ଯାଇ ॥୧୧୦॥
ହୃଦକେ ଉଦକେ ଯେସନେ ପାଣି । ଜ୍ଞାନ ସଂସାର ସେହିମତ ଜାଣି ॥୧୧୧॥
ଏଥକୁ ସ୍ୱେବେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଦେବା । କ୍ଷେତ୍ର ବିହୁନେ କି କ୍ଷେତ୍ରକ ଶୋଭା ॥୧୧୨॥
ଯଦ୍ୟପି ଜ୍ଞାନସ୍ତେ ଦୃଷ୍ଟାସ୍ତୁ ସ୍ୱେକା । ସଂସାର ନାହିଁବେ ସେ କାହିଁ ଲେଖା ॥୧୧୩॥
ତପନ ତେଜ ନୋହିଲେ ପ୍ରକାଶ । ନୟନ ଥାଇ ସେ କରିବ କାସ ॥୧୧୪॥

---

(୯୦) ଫଟାଟମକ ଦମ୍ଭପଣେ ଆଣ୍ଠ ।
(୯୩) ମିଥ୍ୟା ଦମ୍ଭରେ ପରଧନ ଇଛେ । (୯୫) ବେଦ ବିପ୍ରଗୁରୁ । (୯୬) ଦୁର୍ଜନ ଲୋକ ।
(୯୭) ବନ୍ଧ୍ୟା ବିଧବା ଅକାରଣେ ଯେହ୍ନେ । (୧୦୨) ଆଗମ ଜ୍ୟୋତି ଅନ୍ତରେ ପ୍ରକାଶ ।
(୧୦୬) ଶୁଣ ସନ୍ଦେହ ଯେଣେ ଫିଟିଅଛୁ । (୧୦୮) ଗଗନ ଯେହ୍ନେ ଘଟଜଳେ ଅନ୍ତ ।
(୧୦୯) ଚନ୍ଦ୍ରମା ଯେହ୍ନେ ତାରାଗଣେ ଦିଶେ ।
(୧୧୧) ଉଦିଏ ଉଦସ୍ତେ ଯେହ୍ନେ ପ୍ରମାଣ । ଜ୍ଞାନ ସଂସାରେ ସେହିମତ ଜାଣ ॥

ବର୍ଣ୍ଣ ସଂଯୋଗେ କି ଶବ୍ଦେ ବନ୍ଧନ । ଜ୍ଞାନବନ୍ଧ୍ୟମାନ ସଂସାରେ ଯେସନ ||୧୧୫||
ଅକ୍ଷର ବିନ୍ଦୁନେ ପୁସ୍ତକ ଯେସନ୍ତେ । ସଂସାର ବନ୍ଧନେ ଜ୍ଞାନବନ୍ତ ତେସନ୍ତେ ||୧୧୬||
ଅନେକ ମତେ ଅନେକ ପ୍ରକାଶ । ସେ ପୁଣି ସବୁରୁ ଆଗ ଉଦାସ ||୧୧୭||
ତାହାଙ୍କୁ ସେହି ଚରଚିବା ପାଇଁ । ସବୁ ହୋଇଅଛି ସଗୁଣ ତହିଁ ||୧୧୮||
କେବଳ ଯହୁଁ ଆଣିବା ଏ ଅଛି । ତେଣୁ କରି ସେହୁ ସଂସାରେ ଗଛି ||୧୧୯||
ସେ ଯେସନ୍ତେ ଆପଣେ ବସ୍ତୁ ନୋହିବ । କେ ତାହା ପ୍ରକାଶ କାହୁଁ ଜାଣିବ ||୧୨୦||
ଯେସନେ ପ୍ରାଣୀର ଲୋଚନ ନାହିଁ । ସେ କିସ କରିବ ଦର୍ପଣେ ଗ୍ରହି ||୧୨୧||
ଶୁଣସି ହୋ ମନ ପଦ ଉଚିତ । ଶବଦ ଦୂର ପରେ ସେ ଚିତ୍ତ ||୧୨୨||
ଅନ୍ତର ଘଟ ପରତେ ନିସ୍ତତ । ଆତ୍ମା ଉପଦେଶେ ସ୍ୱେ ଗୁରୁପ୍ରତ ||୧୨୩||
*ବିସ୍ତାର ହେଲା ନକରିବ ପୁଣ । ସାଧନାବଧି ଗୁରୁମୁଖେ ଶୁଣ ||୧୨୪||
ବିନା ସାଧନେ ସିଦ୍ଧପଣ ନାହିଁ । ବିନା ଉଦଯୋଗେ କର୍ମହିଁ କାହିଁ ||୧୨୫||
ଏସନପଥେ ଅନୁଭବ କଲେ । ଦେଖ ପେନଥିବୁ ସଂସାର ଭୁଲେ ||୧୨୬||
ଯହୁଁ ଏ ମନର ଅନନ୍ତ ମାୟା । ତେଣୁ ସେ ନାଶ କରୁଅଛି କାୟା ||୧୨୭||
**ମାନବ ଜନ୍ମେ କହିଲଇଁ ତାହା । ବିବେକ ଜନମାନେ ବୁଝ ସ୍ୱେହା ||୧୨୮||
ଏତେମାନ ହେତୁ ମୋହର କାହିଁ । ଯେତେ କହିଲି ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଯହିଁ ||୧୨୯||
ସେ ଯେ ବୋଧକନ ବିବେକବନ୍ତ । ସେହି ସେ ଜାଣଇ ତଥି ତଦନ୍ତ ||୧୩୦||
ସରରହିତ ଉପଦେଶ ବାଟ । ପରମ ଗୁମ୍ଫା ଫିଟିବ କବାଟ ||୧୩୧||
ସୁଜନମାନେ କରହୋ ସେନେହା । ପଦେ ପଦେ କରି ବିଗ୍ରହ ସ୍ୱେହା ||୧୩୨||
ଲେଖନର ପାଠ ଶୁଣ ଶ୍ରବଣେ । ଅପାର କାରଣ ପାଇବ ସ୍ୱେଣେ ||୧୩୩||
ଯେସନେ ଜ୍ଞାନ ନିରଞ୍ଜନ ମଧ୍ୟେ । ଅଛିଦ୍ର ହୋଇ ଅଛି ସର୍ବଠାଏ ||୧୩୪||
ଯଦ୍ୟପି ଜାଣିବ ତହିଁର ବିଧି । ତାହାର ମତେ ତାହା ତହିଁ ସିଧି ||୧୩୫||
ମନ ମହାପ୍ରଭୁ ଯେସନେ ଭାବେ । ତେସନଗତ ସେହି ଦେହେ ପାବେ ||୧୩୬||

ଖ—(୧୨୨) ଶବଦ ମଧ୍ୟର ହରଷ ସେହିତ ||
*ଏଥୁଁ ବିକାଶଇ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗ । ଚୌରାଶୀ ଖଣ୍ଡ ଜ୍ଞାନ ଏଥିଭୋଗ ||
ସର୍ବଜନ୍ତୁ ମିଳି ଜନ୍ତୁ ସେ ଏକ । ପ୍ରକୃତି ପୁରୁଷ ଏକୁ ଅନେକ ||
ପୁରାଣ ପକ୍ଷ ଯେନ ତାହା ଲେଖି । ସମସ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରେ ହୋଇଛି ଦେଖି ||
ଅଶେଷ ରୂପ ହୋଇଛି ଯହିଁ । ଯେମନ୍ତ ଭାବିବ ତେମନ୍ତ ଧେହ୍ନ ||
ଲେଖି ଲେଖିଲେ ନାହିଁ ତାର ଲେଖା । ଦେଖି ଲେଖିଲେ ଦେଖ ତାକୁ ଏକ ||
ହେନ ବଚନ ହେବୁକରି ଶୁଣ । ସାଧନା ବିଧି ଗୁରୁମୁଖୁ ଶୁଣ || ('ଖ'ରେ ଅଧିକ
**କାୟାନାଶ ଗଲେ ମନ ମରଇ । କେଉଁ ଜନମେ କେଉଁ ରୂପ ହୋଇ ||
ଇତି ଭଇଚନ ମନ ବୋଧନେ । ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତା ବଚନେ ||

ଜନ୍ମାନ୍ତରେ ହେତୁ ବାସନାବଳ । କର୍ମ ବୀଜ ଉଦ୍ଧ ଯୋଗର ଫଳ ॥୧୩୭॥
ଅବଧି ବଚନ କହିଲି ସିଏ । ଏତ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭୂତ ଭବିଷ୍ୟ ॥୧୩୮॥
ଯହୁ ସଦଗୁରୁ କଲେ କରୁଣା । ତେଣୁ କର ମୋତେ ପଦ ଫୁରୁଣା ॥୧୩୯॥
ବଚନ ଜ୍ଞାନ ଅନୁଭବେ ଜାଣି । ଲୋଚନେ ଜ୍ଞାନ ଦେଖାଇଲେ ଆଣି ॥୧୪୦॥
ନିର୍ମଳରୂପ ନୀଳଗିରି ବାସ । ଯେବଣ ଜ୍ଞାନ ଗୁଣ ପରକାଶ ॥୧୪୧॥
ଲବଣ ଜଳଧି ଉତ୍ତର ତଟେ । ରତ୍ନସିଂହାସନ ବଟ ନିକଟେ ॥୧୪୨॥
ଚନ୍ଦ୍ରକଳେବର ଚତୁର୍ଦ୍ଧା ଅଙ୍ଗ । ମନବୁଦ୍ଧି ଅହଂକାରେ ନିସଙ୍ଗ ॥୧୪୩॥
ଅନାଦି ଅଚଳ ଜ୍ୟୋତି ଯାହାର । ସ୍ଥୂଳହିଂ ନୁହଇ ଶୂନ୍ୟ ବାହାର ॥୧୪୪॥
ଦେବାଧିଦେବ ଦେବଙ୍କର ରାଜା । ପାଦେ ବେଦବର ଶଙ୍କର ପୂଜା ॥୧୪୫॥
ବିକାର ନାହିଂ ଅବିକାର ବ୍ରହ୍ମ । ଯହିଂ ଉତପତି ସକଳ କର୍ମ ॥୧୪୬॥
ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂରତି ତହିଂ ବିଳେହା । ଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତି ବିଲୋପନ୍ତି ଯାହା ॥୧୪୭॥
ଅଶେଷ ମହିମା କରୁଣାସିନ୍ଧୁ । ଆରତ ଜନମାନଙ୍କର ବନ୍ଧୁ ॥୧୪୮॥
ଆବର ଜ୍ଞାନ ଅନୁଭବେ ଲେଖି । ଜଗନ୍ନାଥ ଜ୍ଞାନ ନୟନେ ଦେଖି ॥୧୪୯॥
ଏତେ ନିକଟେ ମହାସୁଖ ଛାଡ଼ି । କିଂପା ମୂଢ଼େ ମର ଅମଡ଼ାମାଡ଼ି ॥୧୫୦॥
ସୃଷ୍ଟି ସ୍ଥିତି ବୃଦ୍ଧି ଯାହାର ଦଣ୍ଡ । ଏ ସେ ଜଗବଂଧୁ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ ॥୧୫୧॥
ଏହା ମହିମା କେ କହି ପାରଇ । ବୁଡ଼େ ବାହିଲେ କି ସମୁଦ୍ର ସରଇ ॥୧୫୨॥
ଦଶଗୁଣ ସମୁଦ୍ର ଚତୁର ଯୁଗ । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଏକା ଦିବାରାତ୍ରେ ଭୋଗ ॥୧୫୩॥
ବ୍ରହ୍ମ ଦିବସେ କେ ମନୁ ମରଇ । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଯାକ ମହାଜଳ ପୂରଇ ॥୧୫୪॥

ଝ—ଉତ୍ତମ ବିଦ୍ୟା ଉପଦେଶ ବାଣୀ । ସନ୍ନିଛି କର ଭେଟାଇଲି ଆଣି ॥
ବେଦବିଦ୍ୟା ସିଦ୍ଧାନ୍ତବରଣ ସାର । ବିଷମ ସନ୍ଧି ଏ ପଦବିସ୍ତର ॥
ଅମରଗଣ ନଜାଣନ୍ତି ଯାହା । ମାନବ ଦେହେନେ ଜାଣିମ ତାହା ॥
ଏତେମାନ ହେତୁ ତୋହର କାହିଂ । ଦେଖେ କହିଲି ପୂର୍ବ ପକ୍ଷ ଗୃହିଂ ॥
ଯେ ଯେ ବୃଦ୍ଧଜନ ବିବେକବନ୍ତ । ସେହି ଯେ ଜାଣଇ ଏଥିର ଅନ୍ତ ॥
ପରମହିତ ଉପଦେଶ ବାଟ । ଅମର ଗୁଂଫା ଫେଡ଼ିଣ କବାଟ ॥
ସୁଜ୍ଞଜନମାନେ କର ସେନେହ । ପଦପଦକର ବିସ୍ତର ଏହ ॥
ଲେଖନ ପଠନ ଶୁଣି ଶ୍ରବଣେ । ଜୀବନ ମୁକତି ଲଭିବ ଯେଣେ ॥ ('ଝ'ରେ ଅଧିକ)
(୧୩୮) ଏଥିର ବଚନ କହିଲି ସତ । ଏ ସେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭବିଷ ଭୂତ ॥
(୧୪୩) ତୀର୍ଥ କଳେବର— । (୧୪୪) ଠୂଳହିଂ ନୋହଇ ଶୂନ୍ୟ ବାହାର ॥
(୧୪୬) ଯହିଂ ଉତପନ ସକଳ ଧର୍ମ ॥
(୧୪୯) ଆବର ଜ୍ୟୋତି ଅନୁମାନେ ଲେଖି । ଜଗନ୍ନାଥ ଯୋଗୀ ନୟନେ ଦେଖି ॥

ସଚରାଚର ସବୁ ଯାଇ ନାଶ । କେବଳ ଜ୍ଞାନ ଜ୍ୟୋତି ପରକାଶ ॥୧୫୫॥
ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଲୋକେ ହୋନ୍ତି ନିପାତ । ଏହି ଜଗନ୍ନାଥ ସେହି ସଜାତ ॥୧୫୬॥
କେହୁଣି ମତେ ଅନ୍ତ ସହିଂ ନୋହେ । ଅନନ୍ତ ନାମ ତେଣୁ କରି ବହେ ॥୧୫୭॥
କେବଳ କହିତ ଭଗତ ଚଢ଼େ । ବିବେକ ଜ୍ଞାନ ବଂ ଚଲଇଂ ଗୀତେ ॥୧୫୮॥
ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଭଣ୍ଡାର ଗୁପତ ସାର । ଏଥିର ବିଧି ଅପାରୁ ଅପାର ॥୧୫୯॥
ଶୁଣି ସୁଜ୍ଞଜନେ ଗୁଣବନ୍ତେ ଦୃଷ୍ଟି । ଯେ ଯେତେ ସ୍ୱଜନ ଯେତେ ପ୍ରତପୁ ॥୧୬୦॥
ମଣିବା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଶୁଣିବା ସୁଖ । ଦୁଃଖୀ ସେ ଜାଣଇ ଦୁଃଖୀର ଦୁଃଖ ॥୧୬୧॥
ଅଚ୍ୟତଦାସ ସିଙ୍ଗ ଜନେ ସଙ୍ଗ । ଅଖିଳ ଜଗତ ଅଖିଳ ଅଙ୍ଗ ॥୧୬୨॥
ଏଥିଂ ତରିବାକୁ ଯାହାର ଇଚ୍ଛା । ଶାନ୍ତଗୁଣ ଘେନ ଶ୍ରୀଗୁରୁ ବାଞ୍ଛା ॥୧୬୩॥

ଇତି ଶ୍ରୀମନ ଚୈତନ୍ୟ ସଂବାଦେ ଶବଦବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତାୟାଂ ନାମ ଚତୁର୍ଥଖାନ ।

ଖ—(୧୫୮) ବିବେକଜ୍ଞାନ ବିସ୍ତରିଲି ହିତେ ॥
(୧୬୩) ଜ୍ଞାନଗୁଣ ଘେନ ଶ୍ରୀଗୁରୁ ବାଞ୍ଛା ॥